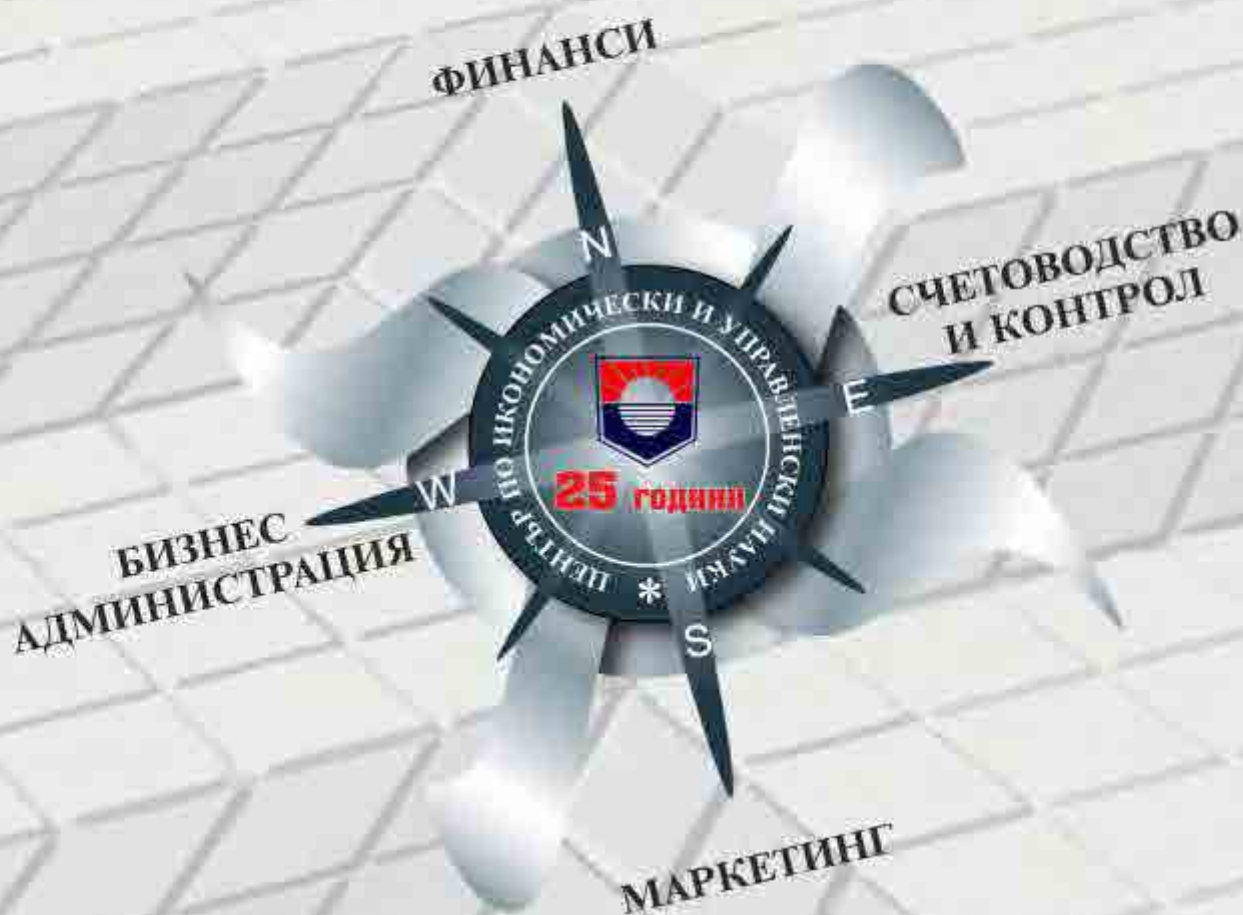

БИЗНЕС ПОСОКИ

ИЗДАНИЕ НА ЦЕНТЪРА ПО ИКОНОМИЧЕСКИ И УПРАВЛЕНСКИ НАУКИ

БУРГАСКИ СВОБОДЕН УНИВЕРСИТЕТ

www.bposoki.bg

БРОЙ
2
2024

БИЗНЕС ПОСОКИ

Издание на
Центъра по икономически
и управленски науки -
Бургаски свободен университет

БРОЙ 2/2024
(30) ГОДИНА XXI

Редакционна колегия:

Главен редактор
Проф. д-р Петко Чобанов
chobanov@bfu.bg

Зам. гл. редактор
Проф. д-р Г. Куртева
galiar@abv.bg

Технически секретар
Доц. д-р Гергана Николова,
gnikolova@bfu.bg

Техническа подготовка и печат:

Издателство ФЛАТ - Бургас
digital_flat@abv.bg
www.digital-bg.eu

Адрес на списанието:

8001 Бургас,
ул. "Сан Стефано" 62
Бургаски свободен университет
Списание "БИЗНЕС ПОСОКИ"
www.bposoki.bg
тел.: +359 56 900 550;
+359 56 900 400

ISSN:
1312-6016 /print/
2367-9277 /online/

СЪДЪРЖАНИЕ

- 3 РЕЗЮМЕТА
- 7 Емпиричен анализ на възпроизводствените нагласи на младото население на България – демографски потенциали и предизвикателства
Десислава Боцева
- 24 Емпирично изследване на модели за самооценка и тяхното въздействие върху развитието на меки компетенции и професионалната адаптивност на студенти
Никола Танаков
- 40 Стратегии за задържане на талантливите служители в организацията
Галина Куртева
- 44 Детерминанти на стойността на предприятията и редуциран стохастичен модел за оценяване
Златин Съръстов
- 59 Преглед на българската научна литература относно анализ на бюджетните отклонения в предприятието: концепции и инструментариум
Румен Домбашов

РЕДАКЦИОНЕН СЪВЕТ

Членове от Бургаски свободен университет

Проф. д-р Петко Чобанов

Проф. д-р Васил Янков

Проф. д-р Лина Анастасова

Проф. д-р Николай Колев

Проф. д-р Милен Балтов

Проф. д-р Сава Димов

Проф. д-р Галина Куртева

Външни членове:

Проф. д.ик.н. Стати Статев,

Университет за национално и световно стопанство, София

Проф. д.н. Мая Ламбовска,

Университет за национално и световно стопанство, София

Проф. д-р Радостина Бакърджиева,

Института за икономически изследвания (ИИИ) на БАН.

Проф. д-р Огнян Симеонов

Университет за национално и световно стопанство, София

Проф. д-р Пламен Чипев

ПУ „Паусий Хилендарски“, Пловдив

Проф. д-р Симеон Желев,

Университет за национално и световно стопанство, София

Проф. д-р Стоян Цветков,

Университет за национално и световно стопанство, София

Проф. д-р Румяна Нейкова,

Висше училище по застраховане и финанси, София

Доц. д-р Ангел Марчев,

Университет за национално и световно стопанство, София

Международни членове:

Prof. Corrado lo Storto

University of Naples Federico II

Prof. Ph. D. Jaroslav Belas,

Thomas Bata University in Zlin, Czech Republic

Prof. Asila Kasim, PhD

University MARA, Kuala Lumpur, Malaysia

Assoc. Prof. Dr. Mohamad Abdullah Hemdi

University MARA, Kuala Lumpur, Malaysia

Prof. Clark Hu, PhD

Southern Taiwan University of Science and Technology

Assoc. Prof. Esther Subrira, PhD

University of Barcelona, Spain

Prof. Giambattista Dagnino, PhD

University of Catania, Italy

Prof. Gundolf Baier, PhD

Vice Rector of University of Applied Sciences- Zwickau, Germany

Prof. Milos Kral, Ph. D.

University of Economics, Katowice, Poland

Проф.д.ек.н. Яков Моисеевич Миркин

Финансовый университет при правительстве Российской
федерации

Всички права са запазени! Не се разрешават копирането, възпроизвеждането и разпространението на списанието или част от него по какъвто и да е начин, включително във виртуалното пространство, без съгласието на авторите. Авторът носи пълна отговорност за авторство и оригиналност на произведението, както и за грешки, допуснати по негова вина.

**ЕМПИРИЧЕН АНАЛИЗ НА ВЪЗПРОИЗВОДСТВЕНИТЕ НАГЛАСИ
НА МЛАДОТО НАСЕЛЕНИЕ НА БЪЛГАРИЯ –
ДЕМОГРАФСКИ ПОТЕНЦИАЛИ И ПРЕДИЗВИКАТЕЛСТВА**

Десислава Боцева

Страница 7: Резюме: Настоящото изследване разглежда възпроизводствените нагласи на младото население в България и анализира динамиката на раждаемостта за периода 2013-2023 г., като поставя акцент върху факторите, определящи репродуктивното поведение. Изследването използва комбинация от емпирични данни, събрани чрез анкетно проучване, както и официална статистика на Националния статистически институт. Основната цел е да се изследват мотивационните и ограничителни условия, които влияят върху решението за създаване на семейство, и да се очертаят ключовите тенденции в демографското развитие на страната. Анализът разкрива, че макар положителните нагласи към създаването на семейство да доминират, решението за родителство остава силно повлияно от ключови фактори. Изследването подчертава също така необходимостта от регионално диференцирани проучвания, които да отчитат локалните социално-икономически характеристики и културни особености, влияещи върху възпроизводствените намерения. Резултатите отразяват необходимостта от разработване на емпирично обосновани демографски политики, които да отговорят на предизвикателствата, свързани с ниската раждаемост и промените в социалните нагласи. Стратегическите подходи и механизми следва да бъдат основани на задълбочен анализ и интегриран подход, които да осигурят икономическа подкрепа и стабилна социална среда за младите семейства.

Ключови думи: Репродуктивно поведение, демографска динамика, социално-икономически фактори, регионални различия, семейно планиране

* * *

**EMPIRICAL ANALYSIS OF REPRODUCTIVE ATTITUDES AMONG THE YOUNG
POPULATION OF BULGARIA – DEMOGRAPHIC POTENTIALS AND CHALLENGES**

Desislava Botseva

Abstract: This study explores the reproductive attitudes of the young population in Bulgaria and examines the trends in birth rates over the period 2013-2023, with a focus on the determinants of reproductive behavior. The research utilizes a combination of empirical data collected through a survey, alongside official statistics from the National Statistical Institute. The primary objective is to investigate the motivating and constraining factors that influence the decision to start a family and to identify key trends in the country's demographic development. The analysis reveals that while there is a predominance of positive attitudes toward family formation, the decision to have children remains strongly shaped by critical socio-economic factors. The study also underscores the need for regionally differentiated research that considers local socio-economic conditions and cultural specificities affecting reproductive intentions. The findings highlight the importance of developing empirically grounded demographic policies to address the challenges of declining birth rates and evolving social attitudes. Strategic approaches and policy mechanisms should be based on comprehensive analysis and an integrated framework, aimed at providing economic support and a stable social environment for young families.

Keywords: Reproductive behavior, demographic dynamics, socio-economic factors, regional differences, family planning

ЕМПИРИЧНО ИЗСЛЕДВАНЕ НА МОДЕЛИ ЗА САМООЦЕНКА И ТЯХНОТО ВЪЗДЕЙСТВИЕ ВЪРХУ РАЗВИТИЕТО НА МЕКИ КОМПЕТЕНЦИИ И ПРОФЕСИОНАЛНАТА АДАПТИВНОСТ НА СТУДЕНТИ

Никола Танаков

Страница 24: Резюме: В съвременната образователна среда повишеното внимание към развитието на меки компетенции и професионална адаптивност става все по-важно за подготовката на студентите за динамичния трудов пазар. С нарастващото значение на меките умения за успешна професионална реализация, изследването разглежда как различните подходи към самооценка - индивидуална, групова и дигитално подпомагана - допринасят за подобряване на ключови компетенции като комуникация, емоционална интелигентност, работа в екип и способност за адаптация към динамична работна среда.

Ключови думи: самооценка, меки компетенции, професионална адаптивност, образователни модели

JEL: J01, L22, M12, M53, N3

* * *

EMPIRICAL STUDY OF SELF-ASSESSMENT MODELS AND THEIR IMPACT ON THE DEVELOPMENT OF SOFT COMPETENCES AND PROFESSIONAL ADAPTABILITY OF STUDENTS

Nikola Tanakov

Abstract: In today's educational environment, increased attention to the development of soft skills and professional adaptability is becoming increasingly important to prepare students for the dynamic labor market. With the increasing importance of soft skills for successful professional realization, the study examines how different approaches to self-assessment - individual, group and digitally assisted - contribute to the improvement of key competencies such as communication, emotional intelligence, teamwork and the ability to adapt to a dynamic work environment.

Keywords: self-assessment, soft competences, professional adaptability, educational models
JEL: J01, L22, M12, M53, N3

СТРАТЕГИИ ЗА ЗАДЪРЖАНЕ НА ТАЛАНТЛИВИТЕ СЛУЖИТЕЛИ В ОРГАНИЗАЦИЯТА

Галина Куртева

Страница 40: Резюме: С развитието на икономиката в 21-ви век, организациите все повече изпитват необходимост от квалифицирани човешки ресурси, които да имат знанията, капацитета и мотивацията да допринасят за реализиране на организационните цели. Поради това въпросът, свързан с привличането на квалифицирани и компетентни служители изисква усилия от страна на организациите да предложат работна среда, която създава предпоставки за разгръщане потенциала на добрите работници и служители, и в този смисъл удовлетворяваща техните изискванията. Това е един от многото фактори за задържането на талантливите служители. В статията се разглеждат някои възможни управленски въздействия върху индивидуалното трудово поведение на талантите в организацията.

Ключови думи: таланти в организацията, задържане на талантливи служители

STRATEGIES FOR RETAINING TALENTED EMPLOYEES IN THE ORGANISATION

Galina Kurteva

Abstract: As the economy evolves in the 21st century, organizations increasingly need skilled human resources that have the knowledge, capacity and motivation to contribute to the realization of organizational goals. Therefore, the question of attracting qualified and competent employees requires an effort on the part of organisations to offer a working environment that creates the conditions for good employees to develop their potential and, in this sense, satisfies their requirements. This is one of many factors in retaining talented employees. This paper discusses some possible managerial influences on individual talent work behaviour in the organisation.

Keywords: talent in the organization, retention of talented employees

ДЕТЕРМИНАНТИ НА СТОЙНОСТТА НА ПРЕДПРИЯТИЯТА И РЕДУЦИРАН СТОХАСТИЧЕН МОДЕЛ ЗА ОЦЕНЯВАНЕ

Златин Съръстов

Страница 44: Резюме: Изследването разглежда ключовите детерминанти на стойността на предприятието, като поставя акцент върху финансовите фактори, които оказват пряко влияние върху оценката на бизнеса. Основната цел е изграждането на опростен модел, в който инвестиционните разходи не се разглеждат като независима променлива, а като ендогенен резултат от приходите и рентабилността. Моделът използва стохастични процеси за описване на динамиката на продажбите и оперативния марж, като приема, че продажбите следват геометрично брауново движение (GBM), а оперативната рентабилност – процес на Орнщайн-Уленбек (OU). Оценката на предприятието се извършва чрез дисконтиране на бъдещите свободни парични потоци, генерирани в рамките на модела. За валидиране на предложената методология са проведени Монте Карло симулации, които показват, че стойността на предприятието може да се моделира като зависима от ръста на продажбите и оперативната рентабилност, докато инвестиционните разходи се третираат като вътрешно обусловени от тези фактори. Получените резултати са с висока степен на реализъм и подкрепят класическите инвестиционни теории, включително модела на Тобин за пределната ефективност на капитала. Изследването предлага концептуално опростен, но практически приложим модел за оценка на стойността на предприятията, който може да бъде използван в различни икономически и финансови сфери. Моделът е особено полезен за финансово планиране, оценяване и стратегически анализ, като предоставя основа за вземане на информирани управленски решения.

Ключови думи: стойност на предприятието, свободни парични потоци, стохастично моделиране, детерминанти, инвестиционни решения

JEL: G31, G32, C63

* * *

DETERMINANTS OF VALUE OF ENTERPRISES AND REDUCED STOCHASTIC VALUATION MODEL

Zlatin Sarastov

Abstract: The study examines the key determinants of enterprise value, emphasizing financial factors that directly influence business valuation. The primary objective is to develop a simplified model in which investment costs are not considered an independent variable but rather an endogenous result of revenues and profitability. The model employs stochastic processes to describe the dynamics of sales and operating margins, assuming that sales follow a Geometric Brownian Motion (GBM), while operating profitability is modeled

using an Ornstein-Uhlenbeck (OU) process. Enterprise valuation is conducted by discounting future free cash flows generated within the model. To validate the proposed methodology, Monte Carlo simulations were conducted, demonstrating that enterprise value can be modeled as dependent on sales growth and operating profitability, while investment costs are treated as internally driven by these factors. The results exhibit a high degree of realism and support classical investment theories, including Tobin's model of marginal capital efficiency. The study presents a conceptually simplified yet practically applicable model for enterprise valuation that can be utilized across various economic and financial domains. The model is particularly useful for financial planning, valuation, and strategic analysis, providing a solid foundation for informed managerial decision-making.

Keywords: enterprise value, free cash flows, stochastic modeling, determinants, investment decisions
JEL: G31, G32, C63

ПРЕГЛЕД НА БЪЛГАРСКАТА НАУЧНА ЛИТЕРАТУРА ОТНОСНО АНАЛИЗ НА БЮДЖЕТНИТЕ ОТКЛОНЕНИЯ В ПРЕДПРИЯТИЕТО: КОНЦЕПЦИИ И ИНСТРУМЕНТАРИУМ

Румен Домбашов

Страница 59: Резюме: В настоящата статия е извършен систематичен преглед на българската научна литература, индексирана в научната база данни Google Scholar, за периода 2010 г. - 2024 г., относно използваните концепции и инструментариум за анализ на бюджетните отклонения в предприятието. Анализът на тези отклонения от една страна идентифицира причините за възникването им, а от друга е основа за вземане на своевременни управленски решения. Настоящото изследване обхваща тринадесет научни публикации, съответстващи на поставения изследователски въпрос. В методологическо отношение е използван структуриран подход, основан на методологията PRISMA. Резултатите от прегледа показват, че в българската научна литература, бюджетните отклонения се анализират в концепции като контролинг и концепция, базирана на инструменти от теорията на размитите множества и теорията на размитата логика. Относно разглежданите подходи, проучването установява, че анализът на отклоненията е преди всичко анализ на факторни влияния. Бюджетна методика изградена върху кайзен концепцията, също би могла да се прилага при анализа на бюджетните отклонения.

Ключови думи: бюджетни отклонения, предприятието, концепции, инструментариум

* * *

REVIEW OF THE BULGARIAN SCIENTIFIC LITERATURE ON THE ANALYSIS OF BUDGET DEVIATIONS IN THE ENTERPRISE: CONCEPTS AND TOOLS

Rumen Dombashov

Abstract: This article presents a systematic review of the Bulgarian scientific literature, indexed in the scientific database Google Scholar, for the period 2010 - 2024, on the concepts and tools used for the analysis of budget deviations in the enterprise. The analysis of these deviations, on the one hand, identifies the causes of their occurrence, and on the other hand, is a basis for making timely management decisions. This study covers thirteen scientific publications corresponding to the research question. In methodological terms, a structured approach based on the PRISMA methodology was used. The results of the review show that in the Bulgarian scientific literature, budget deviations are analyzed in concepts such as controlling and a concept based on tools from the theory of fuzzy sets and the theory of fuzzy logic. Regarding the approaches considered, the study establishes that the analysis of deviations is primarily an analysis of factor influences. A budget methodology built on the Kaizen concept could also be applied to the analysis of budget deviations.

Keywords: budget variances, enterprise, concepts, tools

Емпиричен анализ на възпроизводствените нагласи на младото население на България – демографски потенциали и предизвикателства

Десислава Боцева*

Въпросите свързани с демографското развитие на България все по-интензивно вълнуват изследователската мисъл. Причината е, че многобройни анализи определят, че то е свързано с трайното намаляване на броя на населението и на промени във възрастовата му структура. Демографските процеси, които съпътстват началото на XXI век, разкриват редица предизвикателства не само за България, но и за държавите-членки на Европейския съюз. Сред тези процеси изпъкват ниската раждаемост, интензификацията на вътрешната и външна миграция, продължаващата урбанизация и засилващото се застаряване на населението. Тези промени повдигат въпроси свързани с възможностите на държавите да подсиgurят своята социално-икономическата стабилност и функционалност на редица социални системи, в т.ч. осигурителна, пенсионна, здравна, образователна, подпомагане и закрила, системата на пазара на труда и заетостта, а оттам и върху устойчивото икономическо развитие и растеж.

В този контекст и обективната потребност от научно обоснована и системно реализирана прагматична демографска политика в България се обостря. Демографският въпрос изисква както наличието на стратегическа концепция,

така и неотложни действия. Въпросът е, че без научно обоснования и обезпечен с данни, генерирани от разнообразни източници на информация и проучвания, анализ, разработването на реални, истински тенденции на демографските процеси би било трудно достижима цел. Именно проучването на тези процеси и изводите, до което то ще доведе, следва да застанат в основата на разработването на бъдещите стратегически механизми, насочени към населението. За да се случи това е необходимо познаване на голяма инертност на тези процеси, поради което е изключително важно да се провери навреме в каква посока се случват, с цел своевременно да се разработят демографски политики и мерки, предназначени да парират неблагоприятното развитие.

Едно от направленията, изискващо задълбочено изследователско внимание е свързано с раждаемостта и репродуктивните нагласи на младото население, с цел да се проучи потенциала за възпроизводство и обновяване на населението. В този ракурс се осъществи и настоящето изследване, чиято **главна цел** е да измери количествено динамиката на раждаемостта в България за периода 2013-2023 година, като изчертае тренда на това развитие и потърси отговора на въпроса дали така анализиранияте емпирични данни съответстват на възпроизводствените нагласи и желания на младото население на страната ни, и от тази позиция да потърси къде се състоят нереализираните демографски потенциали и какви са причините стоящи зад това. Тази информация би допринесла за научното разбиране на сложния комплекс от фактори, които влияят върху възпроизводственото поведение на българина и би представлявало отправна точка за бъдещи изследвания и разработване на ефективна демографска стратегия в България.

Многостранният характер на така дефинираната главна цел изисква последователното изпълнение на следните **изследователски задачи**: *Анализ на динамиката на раждаемостта в България за периода 2013-2023 г.*, което изисква да се извърши задълбочен количествен анализ на основните демографски показатели, свързани с раждаемостта, включително структурни изменения по тип на ражданията (брачни и

* гл. ас. д-р Десислава Боцева
e-mail: d_botseva@unwe.bg
УНСС, катедра „Регионално развитие“

извънбрачни), регионален разрез (по статистически райони), възрастова структура на майките и други релевантни характеристики; *Изследване на възпроизводствените нагласи на младото население*, което включва анализ на данните от проведено анкетно проучване от катедра „Регионално развитие“ при УНСС, обхващащо респонденти на възраст 18-29 години, с цел да се установят основните нагласи към създаване на семейство и раждане на деца и да се идентифицират ключовите социални, икономически и партньорски фактори, оказващи влияние върху репродуктивните им планове; *Сравнителен анализ между възпроизводствените нагласи и реалните демографски показатели*, целящ да се съпоставят резултатите от анкетното проучване с официалните данни за раждаемостта, предоставени от НСИ, за да се провери съответствието между нагласите на младото население и реалната демографска динамика в страната.

Изследователският предмет на настоящото проучване е емпиричният анализ на динамиката на раждаемостта в България за периода 2013-2023 година, базирана на емпирични демографски данни и репродуктивни нагласи на младото население на възраст 18-29 години. Обектът обхваща както количествените изменения в показателите за раждаемост на национално ниво и по статистически райони, така и възприетите репродуктивни намерения на младото поколение, въз основа на резултатите от анкетното проучване.

Въз основа на целите на изследването и в хода на предварителния анализ на наличните данни, се формулират набор от изследователски хипотези, които ще бъдат проверени посредством емпиричното изследване. *Хипотеза 1* гласи, че през периода 2013-2023 година се наблюдава стабилен спад в общия брой раждания в България. Хипотезата предполага, че макар да има позитивни нагласи сред младото население за създаване на семейство, общият демографски тренд остава отрицателен, в показателите, измерващи раждаемостта. Авторът на настоящето изследване не се ангажира с формулирането на причините стоящи зад това. *Хипотеза 2* твърди, че раждаемостта в България следва обща

тенденция на спад, но се характеризира със съществени регионални различия, което изисква допълнителен анализ на факторите, генериращи тези диверсификации. *Хипотеза 3* предполага, че средната възраст на майката при раждане на първо дете показва нарастваща тенденция през разглеждания период, което отразява отлагане на репродуктивните планове сред младото население.

Изследването използва вторични данни от официални статистически източници, основно от Националния статистически институт (НСИ) на България. Данните включват показатели за общия брой раждания и показателите за раждаемост, тип на ражданията (брачни и извънбрачни), възраст на майката при раждане на първо дете и регионални данни по статистически райони. Анкетно проучване, проведено от катедра „Регионално развитие“ при УНСС, обхващащо 334 респонденти на възраст 18-29 години, предоставя допълнителна емпирична информация за репродуктивните нагласи и намерения на младото население. Допълнителни данни се черпят от доклади и изследвания на международни организации, където е приложимо, за да се осигури по-широк контекст на анализа.

Методите на анализа включват: *Дескриптивна статистика* - ще бъде използвана за представяне на основните демографски показатели, свързани с раждаемостта, както и за описание на резултатите от анкетното проучване. *Тренд анализ* - ще се приложи за изследване на динамиката на раждаемостта за избрания период. *Сравнителен анализ* - извършва съпоставка между резултатите от анкетното проучване и официалните данни за раждаемостта, за да се оцени съответствието между възпроизводствените нагласи и реалната демографска динамика.

Теории на раждаемостта

Непрекъснатата промяна в размера и структурата на населението в резултат на раждания, смърт, брак и развод представлява естественото движение, което включва и измененията в половата и възрастовата структура на населението, поради взаимозависимостта между промените в тях и всички демографски процеси. Числеността на

дадена социална група или на населението като цяло зависи от разликата между броя на новородените (встъпващите в групата) и броя на починалите (оттеглящите се от групата). Въз основа на тази разлика, населението може да нараства, да намалява или да остава непроменено. Процесът на подновяване на населението - т.е. неговото увеличаване или намаляване – се определя от социалните закони и процеси, които формират обществото. Именно поради това той има социален характер и отразява динамиката на обществения живот. Затова е по-точно да говорим не просто за подновяване, а за възпроизводство на населението, което подчертава значението на социалните механизми, влияещи върху промяната на числеността и структурите на населението.

Теорията за демографския преход е една от първите, които се опитват да обяснят промяната в нивата на раждаемост и смъртност в контекста на икономическото и социалното развитие. Според Notestein (1945), раждаемостта и смъртността намаляват последователно в процеса на модернизация, индустриализация и урбанизация, като това води до стабилизиране на населението в дългосрочен план. В съвременните общества обаче този процес е съпътстван от значително намаляване на раждаемостта под нивото, необходимо за естествено възпроизводство, което води до демографски срив в много европейски държави, включително България.

Икономическите модели на раждаемостта, формулирани от Бекър (1960) и Еастерлин (1975), разглеждат репродуктивното поведение като рационален избор, основан на икономически обстоятелства. В съвременния контекст става все по-голямо предизвикателство да се идентифицират конкретните причини стоящи зад отлагане или отказ от създаване на семейство. Емпирични проучвания потвърждават, че икономическата несигурност, особено сред младите хора, е водеща причина за намаляването на раждаемостта в страните от Източна Европа, включително и в България, но съвременното реално е много по-добре обезпечено и осигурено, както и възможностите за реализация на пазара на друга, отколкото в близкото минало и въпреки това се отчита

постоянен тренд на спад в стойностите за измерване на раждаемостта.

Съществено значение за репродуктивното поведение имат и културните и социологически модели, които разглеждат ролята на социалните норми и семейните ценности. В България, както и в други държави от Югоизточна Европа, традиционното значение на семейството остава високо, но промените в социалните нагласи водят до отлагане на създаването на деца. Промените в партньорските отношения, увеличаването на извънбрачните раждания и нарастването на дела на самотните родители също оказват влияние върху нивата на раждаемост и структурата на семейството. Изследванията на Lesthaeghe (2010) показват, че тези културни промени са тясно свързани с по-ниските нива на раждаемост, наблюдавани в развитите общества.

Тенденциите в раждаемостта в Европейския съюз през последните десетилетия ясно показват устойчив спад. Докладите на Евростат отчитат, че средната възраст на майката при раждането на първо дете продължава да нараства, достигайки над 30 години в много от държавите-членки. Тази тенденция е изразена и в България, макар и с по-плавни темпове, където данните на Националния статистически институт показват увеличение на средната възраст на майките с над 1 години за последното десетилетие. Отлагането на раждането на първо дете често се свързва с по-високи нива на образование, кариерно развитие и икономическа стабилност, което отразява промените в приоритетите на младото поколение и вероятно именно в това се коренят истинските причини за спад в общата раждаемост – модернизация на обществата.

Демографският преход засяга световните тенденции от края на ХІХ век. Безпрецедентното нарастване на населението по време на пост-малтусианския режим в бива обърнато, което води до значително намаляване на раждаемостта и нарастването на населението в различни региони на света. Изучаването му за целите на настоящия труд е основно, заради преносът му по отношение на нарасналите възможности на икономиките да превърнат по-голяма част от печалбите от фактурното натрупване и технологичния прогрес в растеж на дохода на глава от населението. Концепцията

за демографския преход е широко възприета от различните научни школи. Нейните основни постановки се използват при изготвяне на демографските прогнози на ООН, както и за целите на демографското планиране и политика в редица страни.

В съвременната епоха на икономическо развитие много от световните икономики се трансформират в по-добри и повишават своите стандарти, свързани с живота, образованието и технологиите. Подобен процес върви успоредно с нарастване на нуждите на икономиката от квалифицирани и специализирани човешки ресурси. Анализът показва, че подобна тенденция, свързана с непрестанно повишаване на търсенето на човешки капитал в процеса на развитие, е основният фактор за спада на плодовитостта и прираста на населението в съвременния тип на възпроизводство. Поконкретно, Бейкър (1960) изтъква аргумента, че намаляването на плодовитостта е страничен продукт от повишаването на доходите и свързаното с това увеличение на алтернативните разходи за отглеждане на деца. Неговата теза предполага, че повишаването на доходите е довело до спад на раждаемостта, тъй като положителният ефект на доходността върху плодовитостта е доминиран от отрицателния ефект на заместване, състоящ се в нарастващите алтернативни разходи за отглеждане на деца. Подобен модел, предполага, че като абстрактна концепция, може да се предскаже, че раждаемостта ще продължи да намалява, с повишаване на благосъстоянието на обществата. Подобно твърдение обаче е неоснователно от теоретична гледна точка и незадоволителна от интелектуална и доказателствена такава, като в последните години данните, оспорват подобен аргумент, като предполагат, че след определено ниво на социално и икономическо развитие раждаемостта отново се увеличава.

Раждаемостта в България

Броят на населението на България, през последните десетилетия намалява със застрашителни темпове, като се променя неговата структура (най-вече възрастова такава). Нараства дялът на населението от високите възрасти, включително поради бързо намаляващия дял на населението в

подрастващите групи, все по-ниската раждаемост и стесняващия се родилен контингент, сравнително високата детска смъртност, емиграция на населението в детеродна възраст, промяна в социалните нагласи за брак, семейство и деца. Тази неблагоприятна демографска тенденция не просто се запазва, а значително се влошава, като през следващите години все по-ускорено ще намалява потенциалното трудоспособно, икономически активно население.

През последните десетилетия в България протичат два сложно преплетени големи процеса. От една страна това е демографския преход, от друг социално-икономическия. Колаборацията между тях и едновременното им развитие задълбочава и усложнява техните последици, повишава цената на политиките за въздействие в желаната посока. Това твърдение можем да наблюдаваме в два аспекта. От една страна ускореният икономически растеж, успешната интеграция на страната ни в европейската икономика, продължителните и тежки реформи в икономиката, социалното и здравно осигуряване, образованието, следва да допринесат за повишаване на жизнения стандарт на населението, неговото интелектуално развитие, да повишават неговия здравен статус, в ред с това и възможностите, желанията и нагласите му за възпроизводство, в резултат повишаване на капацитета му за развитие и продуктивна заетост. От друга страна обаче върху развитието на демографските процеси през последните три десетилетия оказаха влияние много фактори, както чисто демографски така и икономически и социални, политически, психологически и психобиологични. Значителното съкращаване на производството, закриването на предприятията, високата безработица и инфлация, банковите банкрути, допринесоха за неблагоприятна конюнктура на пазара на труда, изразена в значително съкращаване на заетостта и увеличаването на безработицата, цените, инфлацията, несигурността, редом с това до свиване на репродуктивните нагласи на населението и приемането на решение на мнозина млади, да потърсят реализация извън границите на страната.

Днес състоянието на демографската структура, е формулирано в резултат от редица

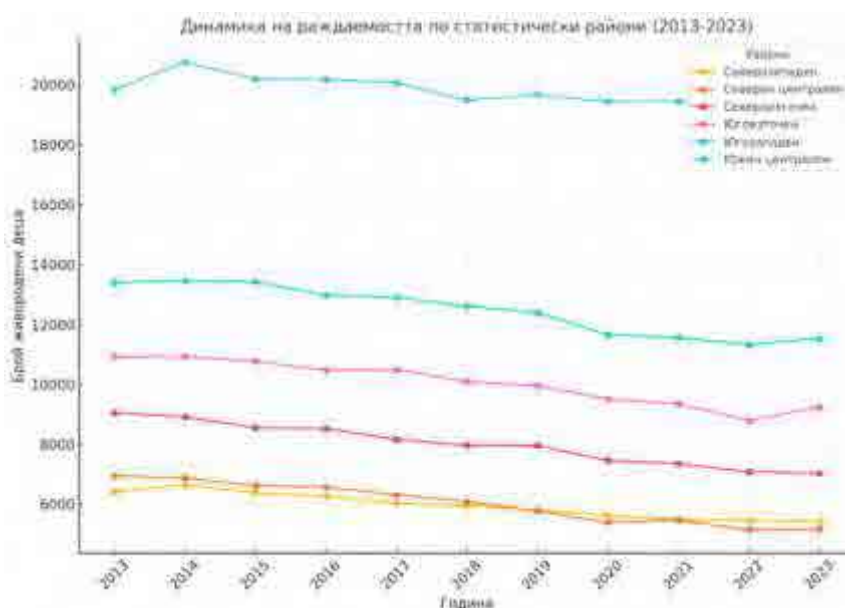
фактори, чието продължително действие, установява дълготрайни тенденции на динамично променящи се социално-икономически условия на живот. Една част от тези тенденции са аналогични за типичните такива, установени в европейските страни, в т.ч. намалена раждаемост, стареене на населението, намалена брачност, от друга, те се припокриват с тенденциите, типични за развиващите се държави: увеличена смъртност и интензивна икономическа емиграция.

На таблица 1 са визуализирани данните за общия брой на ражданията, осъществени през десетгодишния период на изследване от 2013 до 2023 година.

Таблица 1: Раждания по статистически райони за периода 2013-2023, по данни от НСИ

РАЖДАНИЯ ПО СТАТИСТИЧЕСКИ РАЙОНИ (ЖИВОРОДЕНО)											
	(брой)										
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Общо за страната	66578	67585	65950	64984	63955	62197	61538	59086	58678	56596	57197
Северозападен	6419	6647	6389	6261	6032	5938	5803	5635	5474	5464	5436
Северен централен	6953	6874	6621	6569	6312	6090	5774	5388	5469	5146	5175
Североизточен	9046	8919	8553	8529	8160	7966	7956	7461	7357	7078	7039
Югоизточен	10915	10941	10767	10470	10488	10094	9949	9507	9358	8794	9241
Югозападен	19844	20754	20196	20179	20066	19488	19670	19438	19457	18796	18766
Южен централен	13401	13450	13424	12976	12897	12621	12386	11657	11563	11318	11540

Общия брой на ражданията в страната е намалял 9381 за десетгодишния период на изследване. Най-голямо намаление се забелязва в периода 2013-2020 година, след което се наблюдава леко стабилизиране на раждаемостта. Югозападният район е лидер по брой на живородените деца през целия период, което е логично предвид концентрацията на население в София и околните градове. Въпреки това и тук се наблюдава спад, особено в периода 2017-2020 година. Северозападният район показва най-ниски стойности на раждаемост, което отразява неблагоприятната демографска ситуация и обезлюдяването на региона. Югоизточният и Североизточният райони също отбелязват значителен спад в раждаемостта, макар и с по-плавни темпове в сравнение със Северозападния район. Интересно е, че през 2023 година се наблюдава леко нарастване на раждаемостта в някои райони (Югоизточен и Югозападен), което може да е признак на начална стабилизация или дори потенциална промяна в демографската тенденция.

Фигура 1: Динамика на раждаемостта по статистически райони (2013-2023)

Данните ясно показват устойчива негативна тенденция на спад в раждаемостта по всички статистически райони в България следователно и общия за страната показател. Това е в съответствие с общите демографски процеси, наблюдавани в страната и в региона на Югоизточна Европа. Въпреки леки признаци на стабилизация през 2023 година, общият тренд остава негативен. С цел прилагане на целенасочени демографски политики за подкрепа на младите семейства и стимулиране на раждаемостта е необходимо провеждането на допълнителни проучвания за изучаване на факторите влияещи върху намаляването на раждаемостта.

В България, както и в много други европейски държави, се наблюдава устойчива промяна в семейната структура и

репродуктивното поведение на населението. Данните за периода 2013-2023 година ясно отразяват промяната в нагласите на младите хора към брака, което оказва влияние върху типа раждания – брачни и извънбрачни. Тази промяна е част от по-широкия процес на демографски и социални трансформации, свързани с модернизацията на обществото, урбанизацията и промяната на традиционните социални ценности. Ако в миналото бракът е бил основната форма на съжителство и социално приемлив начин за създаване на семейство, то днес все по-често се наблюдава отлагане или изцяло отказ от сключване на брак, особено сред младите хора. Това се отразява в нарастващия брой извънбрачни раждания, които през последното десетилетие значително надвишават брачните раждания.

Таблица 2: Брой на брачните и извънбрачни раждания за периода 2013-2023, по данни на НСИ

Брой на брачни и извънбрачни раждания											
	2013	2014	2015	2016	2017	2018	2019	2020	2021	2022	2023
Общо	67061	68083	66370	65446	64359	62576	61882	59440	59069	56917	57478
Брачни	27339	27938	27423	27006	26424	25920	25683	23954	23623	22776	23121
Извънбрачни	39722	40145	38947	38440	37935	36656	36199	35486	35446	34141	34357

Данните за периода 2013-2023 година показват, че извънбрачните раждания устойчиво доминират над брачните, като отношението между тях се запазва балансирано през целия изследван период. За изследвания период между 58 и 60% от всички раждания са извънбрачни, което е ясен индикатор за променените социални нагласи и намаляването на значението на брака като основна институция за създаване на деца. Анализът на данните и тенденциите в раждаемостта показва, че нагласите на хората към брака са се променили значително. Бракът вече не е задължително условие за създаване на семейство, като все повече двойки избират съжителство без формална връзка. Това води до увеличение на извънбрачните раждания, което отразява новите социални реалности и променените приоритети на младото поколение. Причините за това тук са разнообразни. В съвременното общество има нарастващо приемане на алтернативни форми на съжителство, като съжителство „на семейни

начала“, което се счита за социално приемливо и не изисква формална брачна връзка. Демографски изследвания показват, че младите хора все повече поставят на първо място личното си развитие и професионална реализация, отколкото създаването на семейство чрез брак. Друга причина може да се потърси в недостатъчната държавна подкрепа за младите семейства, включително ограничените мерки за стимулиране на брака, също допринася за намаляване на броя на брачните раждания. Липсата на ясни стимули и данъчни облекчения за сключване на брак води до намаляване на мотивацията за формализиране на връзките.

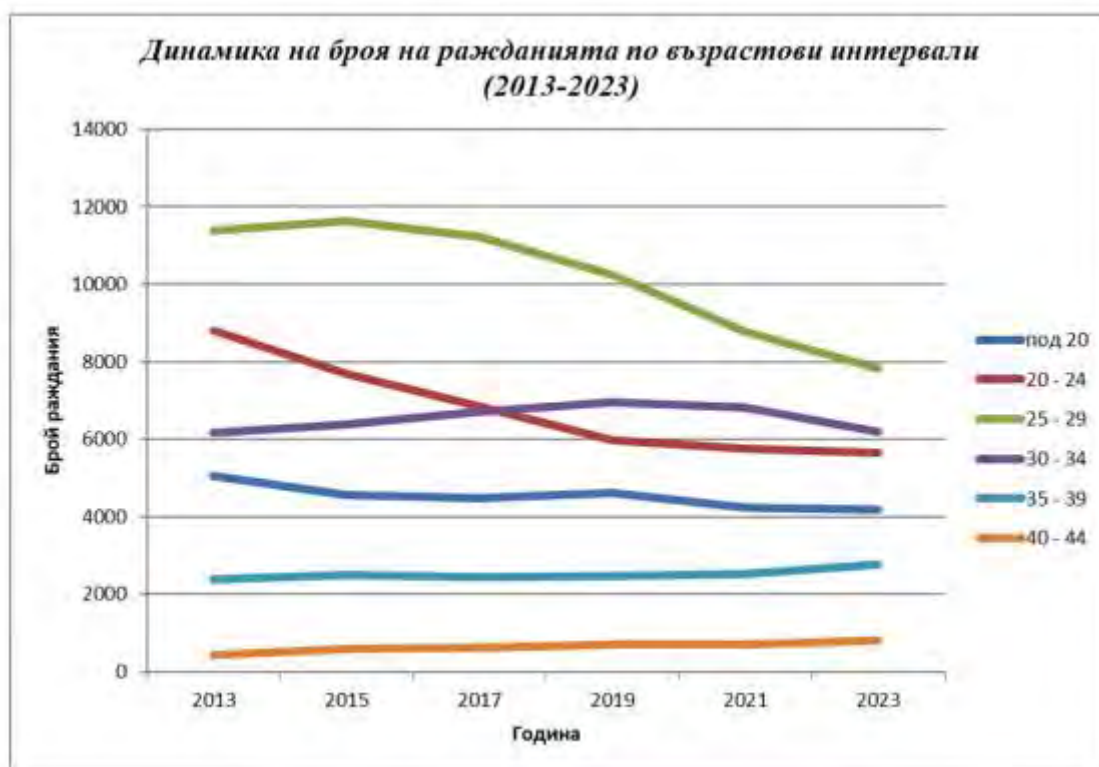
През последното десетилетие в България се наблюдава значима промяна в репродуктивното поведение на жените, като се отчита ясно изразена тенденция на отлагане на ражданията към по-високите възрастови групи – 30-34 и 35-39 години. Тази промяна е част от по-широкия процес на демографски преход и е свързана с редица социални, икономически и културни

фактори.

На фигура 2 е представена динамиката на броя на ражданията по възрастови интервали. Данните свидетелстват за ясно изразена промяна в броя на ражданията по възрастови групи. Наблюдаваме спад в броя на ражданията при по-младите възрастови групи (под 20 и 20-24 години), докато ражданията в групите 35-39, 40-44 години бележат относителна стабилност и дори ръст в последните години. В групата 30-

34 години е регистриран относително стабилен брой на ражданията през годините с почти равни стойности в началото и в края на изследвания времеви интервал. Възrastовата група 25-29 години остава водеща по брой на ражданията, но там се наблюдава значим спад от 31%. В нея през 2013 година са регистрирани 11385 от ражданията, докато през 2023 година те са едва 7837.

Фигура 2: Динамика на броя на ражданията по възрастови интервали, 2013-2023 година

Причини като по-високи нива на образование, кариерни амбиции, постигането на финансова стабилност и жилищна осигуреност, често се спрягат като основни за отлагането на първо раждане за по-зряла възраст. Постиженията в областта на медицината и репродуктивните технологии значително допринасят за увеличаването на раждаемостта сред по-възрастните групи. Методите за асистирана репродукция, като ин витро оплождането (IVF), предоставят възможност на жените да отложат майчинството и все пак да реализират репродуктивните си планове в по-късен етап от живота. Разширяването на достъпа до тези технологии в България играе съществена роля за повишаване на броя на ражданията сред жените над 35 години. В допълнение, подобренията в здравната система и промяната в начина на живот спомагат за поддържането на добро репродуктивно здраве, като същевременно намаляват рисковете, свързани с бременността в по-късна възраст. Това води до нарастване на средната възраст за раждане на първо дете през последните 10 години.

Таблица 3: Средна възраст на майката при раждане на първо дете

Средна възраст на майката при раждане на първо дете (години)						
	2013	2015	2017	2019	2021	2023
Общо за страната	26,5	26,9	27,1	27,3	27,5	27,7

Данните показват постоянен тренд на нарастване на възрастта, като всяка следваща година се наблюдава увеличение от около 0,2 години. През 2013 година средната възраст на майката при първо раждане е 26,5 години. През 2023 година тя достига 27,7 години, което представлява увеличение с 1,2 години за десетилетие.

Два важни показателя, чиято динамика изисква задълбоченото изследователско внимание са коефициент на раждаемост и коефициент на плодовитост. Тяхното изучаване е необходимо както за анализ на демографската ситуация, така и за прогнозиране на посоката тенденцията на развитие.

Коефициентът на раждаемост (наричан още брутен коефициент на раждаемост) е демографски показател, който измерва броя на живородените деца на 1000 души от населението за определен период, обикновено една календарна година. Този показател се използва широко в демографията, за да се оценят нивата на раждаемост в дадена страна, регион или населено място и да се анализират тенденциите в репродуктивното поведение на населението. Коефициентът на раждаемост е важен индикатор за анализ на демографските тенденции и за планиране на социални и икономически политики. Той дава представа за потенциала за естествено възпроизводство на населението и е пряко свързан с други демографски показатели като смъртност, миграция и възрастова структура. Ниските нива на раждаемост могат да доведат до намаляване на населението и застаряване, което създава предизвикателства пред социалните и осигурителни системи. Коефициентът на раждаемост се изчислява по следната формула:

$$CR = \frac{\text{Брой живородени деца}}{\text{Средногодишно население}} \times 1000$$

Където:

CR е коефициентът на раждаемост;

Броят на живородените деца е общият брой новородени за дадения период;

Средногодишното население е средната численост на населението за същия период.

Данните за коефициентите на раждаемост по области в България за периода 2013-2023 година предоставят важна информация за демографските тенденции и регионалните различия в репродуктивното поведение на населението. Анализът обхваща както общите тенденции, така и специфичните изменения по области. Коефициентът на раждаемост в България намалява от 9,2‰ през 2013 г. до 8,52‰ през 2020 г., което показва устойчива тенденция на спад в раждаемостта. През 2023 година се наблюдава леко възстановяване до 8,87‰, което може да се разглежда като знак за стабилизация, макар че стойността все още е под тази от 2013.

Областите с най-висок коефициент на раждаемост са Сливен, София, Ямбол, Пловдив, Стара Загора, а с най-ниски коефициенти са Смолян (средна стойност от 6,14‰), Видин (средна стойност от 6,56‰), Габрово (средна стойност от 6,58‰), Перник (средна стойност от 6,98‰), Кюстендил (средна стойност от 7,02‰).

Сливен е водеща област с най-висок коефициент на раждаемост за целия анализиран период, със средна стойност от 12,2‰. Данните показват стабилни нива на раждаемост, като се наблюдава леко увеличение през 2023 година (12,46‰). Това може да се обясни с високата концентрация на млади семейства и традиционно високите нива на раждаемост в

областта. Коефициентът на раждаемост в столицата е стабилен, със средна стойност от 10,03‰. Въпреки лекото намаление през 2023 година (9,9‰), София остава сред областите с висока раждаемост поради високия приток на млади хора и подобрените социално-икономически условия. Средната стойност на коефициента на раждаемост в Ямбол е 9,63‰, като данните показват известна нестабилност в различните години, но тенденцията остава относително устойчива. Област Пловдив показва устойчиви нива на раждаемост, със средна стойност от 9,48‰. Въпреки малкото колебания през годините, данните от 2023 година (9,67‰) показват известно възстановяване след спад през 2020 година. Стара Загора регистрира средна стойност от 9,3‰, като данните показват леко понижение след 2017 година. През 2023 година коефициентът е 9,24‰.

Видин е сред областите с най-нисък коефициент на раждаемост, със средна стойност под 7‰. През 2023 година коефициентът леко нараства до 7,15‰, но остава значително под средното за страната. Обезлюдяването и високата миграция са основните причини за ниските нива на раждаемост в този регион. Областите Перник и Кюстендил също показват ниски стойности на коефициента на раждаемост, със средни стойности около 7,5‰. Въпреки лекото увеличение през последните години, тенденцията остава негативна поради високите нива на емиграция и застаряващото население.

Коефициентът на плодовитост (наричан също тотален коефициент на плодовитост) е демографски показател, който измерва средния брой деца, които една жена би родила през своя репродуктивен период (обикновено се приема от 15 до 49 години), ако настоящите нива на раждаемост за всяка възрастова група останат непроменени през целия период. Коефициентът на плодовитост се изчислява по следната формула:

$$TFR = \sum_{i=15}^{49} f_i$$

Където:

TFR (Total Fertility Rate) е тоталният коефициент на плодовитост;

f_i е възрасто-специфичният коефициент

на плодовитост за жените в дадената възрастова група i

Когато $TFR = 2,1$ се нарича заместващо ниво на плодовитост, което е необходимо за поддържане на числеността на населението при липса на миграция.

Когато $TFR < 2,1$ показателя свидетелства, че населението не се възпроизвежда естествено и в дългосрочен план числеността му ще намалява, освен ако не бъде компенсирано чрез миграция.

Когато $TFR > 2,1$ наблюдаваме положителен естествен прираст и увеличаване на числеността на населението, характерно за развиващите се страни.

През последните десетилетия в световен мащаб се наблюдава спад в коефициента на плодовитост, особено в развитите страни. Високият коефициент на плодовитост често се свързва с традиционни общества, където семействата са по-големи и ролята на жената е свързана основно с майчинството. Ниският коефициент, от друга страна, се наблюдава в индустриализираните общества, където жените са по-активни на пазара на труда и често отлагат раждането на деца. В България, както и в много други страни от Източна Европа, коефициентът на плодовитост е под заместващото ниво (2,1), което допринася за намаляване на числеността на населението и демографския спад.

Въпреки различните политики за подкрепа на раждаемостта, повечето европейски държави остават под заместващото ниво на плодовитост (2,1), необходимо за поддържане на числеността на населението. Анализът на коефициента на плодовитост за България за периода 2013-2023 година показва лека, но значима положителна тенденция. През 2013 г. коефициентът на плодовитост в страната е бил 1,48, като постепенно нараства до 1,81 през 2023 г. Въпреки този ръст, стойността остава под заместващото ниво, което предполага продължаващ демографски спад и потенциални проблеми в бъдеще, свързани със застаряване на населението и намаляващ трудов потенциал за бъдещето.

В България, през 2023 година, пет области регистрират коефициент на плодовитост $TFR >$

2,0 и това са: Сливен: Коефициент на плодовитост от 2,60, Ямбол: Коефициент на плодовитост от 2,43, Пазарджик: Коефициент на плодовитост от 2,22, Силистра: Коефициент на плодовитост от 2,08 и Стара Загора: Коефициент на плодовитост от 2,05.

Областите с най-нисък коефициент на плодовитост, през 2023 година са съответно: Смолян: Коефициент на плодовитост от 1,45, Перник: Коефициент на плодовитост от 1,47, София (столица): Коефициент на плодовитост от 1,53, Варна: Коефициент на плодовитост от 1,64, Русе: Коефициент на плодовитост от 1,71.

Възпроизводствени нагласи на младото население на България – резултати от проведено анкетно проучване

1. Съдържание и предназначение на анкетното проучване

Настоящият анализ представя резултатите от проведеното анкетно проучване, което изследва възпроизводствените нагласи на младото население в България, с фокус върху респондентите на възраст между 18 и 29 години. Проучването има за цел да оцени репродуктивните намерения, социално-икономическите фактори, влияещи върху решението за създаване на семейство, както и нагласите на младите хора към държавната подкрепа и жилищната осигуреност. Получените резултати са от съществено значение за разбиране на демографското поведение на младото поколение и предоставят ценна информация за разработване на целенасочени демографски и социални политики.

Анкетното проучване е създадено, за да анализира възпроизводствените нагласи на младото население в контекста на демографските промени и предизвикателствата пред страната. Системата от въпроси и предложената методология могат да бъдат използвани като основа за провеждане на подобни изследвания на регионален принцип, за проверка на тенденциите в различните области и търсенето на уникалните им характеристики.

Резултатите от провеждането на подобни проучвания следва да бъдат използвани като отправна точка при разработването на

стратегически и програмни документи в областта на демографската политика, социалната подкрепа и регионалното развитие. Данните могат да подпомогнат процеса на вземане на информирани решения и планиране на политики, които да стимулират репродуктивната активност на младото население и да създадат благоприятни условия за семейно планиране и демографска стабилност.

2. Подготовка и провеждане на анкетното проучване

След консултации и обсъждания с експерти в областта на демографията и изследването на репродуктивното поведение, анкетният въпросник бе внимателно изготвен и прецизиран, за да отрази всички основни аспекти на възпроизводствените нагласи на младото население в България. Въпросникът съдържа 10 въпроса, организирани в електронна анкета, предназначена за разпространение сред млади респонденти на възраст между 18 и 29 години.

Целта на подготовката и провеждането на анкетното проучване бе да се съберат надеждни емпирични данни, които да послужат като основа за анализ на репродуктивните намерения и социалните фактори, които влияят на решението на младите хора за създаване на семейство. Тези данни са от ключово значение за настоящото изследване и могат да бъдат използвани за разработване на целенасочени демографски политики и мерки, за стимулиране на раждаемостта и подкрепа на младите семейства в България.

3. Методология на проучването

Проучването на възпроизводствените нагласи на младото население в България бе проведено чрез метода на електронна анкета, което позволи събирането на голям обем данни и разнообразна информация за кратък период от време. Анкетата бе разпространена и попълнена в периода от 1 март 2024 г. до 31 март 2024 г., като бе насочена към млади респонденти на възраст между 18 и 29 години. Използван е методът на простия случаен подбор, който гарантира равни вероятности за участие на всички елементи от генералната съвкупност. Проучването цели да анализира

следните направления:

- Нагласи към създаването на семейство.
- Оценка на социалната и икономическата обстановка за създаване на семейство.
- Значението на стабилната партньорска връзка за решението за деца.
- Достатъчността на държавната подкрепа за младите семейства.
- Ролята на жилищната осигуреност при решението за деца.
- Подходяща възраст за раждане на първо дете.
- Планове за броя деца, които респондентите биха искали да имат.
- Кариерни планове преди създаване на деца.
- Мотиви за създаване на деца.
- Подредба по важност на факторите, влияещи на решението за деца.
- Пол и възраст на респондентите.

Резултатите от анкетното проучване са визуализирани в табличен и графичен вид, което позволява лесно разбиране и интерпретация на основните тенденции. Анализът на данните разкрива цялостната картина на репродуктивните намерения на младото население в България и откроява ключовите фактори, които оказват влияние върху решението за създаване на семейство и раждане на деца.

Получените резултати могат да се използват за основа за формулиране на препоръки и предложения за подобряване на демографските политики в страната, които да адресират идентифицираните дефицити и да стимулират възпроизводствената активност на младите хора.

Дискусия на резултатите

След преглед на данните от проведеното анкетно проучване с младото население на България, се очертават няколко ключови тенденции, свързани с възпроизводствените нагласи и факторите, които влияят върху решението за създаване на семейство.

Основни наблюдения:

Повечето респонденти (над 80%) имат положителна нагласа към създаването на семейство и изразяват желание за бъдещо родителство. Респондентите отбелязват, че

факторите, свързани със социално-икономическата обстановка, оказват влияние върху момента на вземане на решение за деца, но не върху самото желание за създаване на семейство. Около 60% от участниците считат, че настоящата социална и икономическа обстановка в страната не е напълно благоприятна за създаване на семейство. Основните предизвикателства включват икономическа несигурност, липса на достатъчна държавна подкрепа и недостъпност на жилища за младите семейства. Над 70% от респондентите оценяват стабилната партньорска връзка като ключов фактор за решението им да имат деца. Средният желан брой деца е между две и три. Повечето млади хора посочват, че биха искали да имат поне две деца, като основните мотиви включват желанието за пълноценно семейство и предаването на семейните ценности. Около 65% от участниците споделят, че имат конкретни кариерни цели, които искат да постигнат преди да създадат деца. Това подчертава значението на професионалното развитие и финансовата стабилност за вземането на решение за родителство. Основните фактори, които биха мотивирали респондентите да имат деца, включват подобряване на социалната среда, достъп до качествено здравеопазване и повишаване на доходите. Финансовата стабилност и наличието на собствено жилище са също сред водещите мотиватори.

Анализ на отговорите на Въпрос 1: Нагласа към създаването на семейство

Резултатите от анализа на първия въпрос очертават ясно изразени позитивни нагласи към създаването на семейство сред младото население в България. Преобладаващата част от респондентите - 77,8% са дали максимална оценка (5), което демонстрира категорично желание и готовност за семейно планиране. Тази стойност отразява високата степен на социална ангажираност и стремежа към традиционните семейни ценности, които остават важен приоритет за младото поколение. Допълнително, 14,97% от анкетираните са посочили оценка 4, което също свидетелства за положителна нагласа, макар и с известни резерви, които вероятно отразяват

икономическите или социални несигурности. Само 4,79% от респондентите са избрали неутрална оценка (3), което е показател за ограничено колебание в нагласите. Отрицателните отговори (оценки 1 и 2) са представени от едва 2,4%, което потвърждава липсата на сериозно отхвърляне на идеята за създаване на семейство сред младите хора.

Подчертано е високото ниво на желание за създаване на семейство, което може да бъде разгледано като позитивен сигнал за възпроизводствените намерения на младото население. Ясно изразената подкрепа за семейните ценности показва стабилна социална основа, върху която могат да се изградят бъдещи политики за стимулиране на раждаемостта и демографското възстановяване.

Анализ на отговорите на Въпрос 2: Социалната и икономическа обстановка в страната

Анализът на резултатите от втория въпрос разкрива противоречиви нагласи сред младото население относно социалната и икономическата обстановка в България, като основната част от респондентите изразяват несигурност и липса на ясно мнение. 49,1% от анкетираните са избрали неутрална оценка (3), което показва колебливост и отсъствие на категорично мнение за благоприятността на социално-икономическите условия в страната. Значителен дял от младите хора (23,4%) възприемат обстановката като неблагоприятна, давайки ниска оценка (2), което подчертава техния песимизъм относно възможностите за създаване на семейство при настоящите условия. Въпреки това, 16,8% от респондентите демонстрират известна увереност в социално-икономическата стабилност, като дават положителна оценка (4), а само 6% изразяват напълно положително мнение, избирайки максималната оценка (5), което свидетелства за високата степен на скептицизъм сред младите хора. Отрицателните нагласи са изразени от 4,8% от участниците, които са посочили най-ниската оценка (1).

Подчертана е значителна несигурност относно социално-икономическата среда в страната, като почти половината от

респондентите изразяват неутрална позиция. Това може да се разглежда като индикация за липса на увереност в дългосрочната стабилност и недостатъчната подкрепа за младите семейства. Високият дял на отрицателните оценки (общо 28,1% за оценки 1 и 2) ясно показва необходимостта от подобряване на социално-икономическите условия, за да се създадат по-благоприятни условия за семеен живот. Малкият процент положителни отговори, дори сред оптимистично настроените респонденти, потвърждава преобладаващия скептицизъм и подчертава нуждата от целенасочени мерки за повишаване на доверието в социалната и икономическа стабилност на страната.

Анализ на отговорите на Въпрос 3: Значимостта на стабилната партньорска връзка при решението за деца

Анализът на резултатите от третия въпрос разкрива категоричното значение на стабилната партньорска връзка като ключов фактор в решението на младите хора да създадат семейство и да имат деца. 91,02% от респондентите са дали максимална оценка (5), което подчертава решаващата роля на стабилността в партньорските отношения за вземането на това важно житейско решение. Допълнително, 6,59% от анкетираните са оценили значимостта на връзката с 4, демонстрирайки силно положително отношение, макар и с известни резерви. Наличието на едва 2,4% неутрални отговори показва минимално разминаване в нагласите и ясно изразен консенсус сред младото поколение, което отразява единомислие относно необходимостта от емоционална и социална стабилност като предпоставка за родителство.

Резултатите подчертават почти универсалната зависимост на решението за създаване на деца от качеството и устойчивостта на партньорската връзка. Феноменът може да бъде интерпретиран като отражение на променените социални нагласи, където ролята на партньорската подкрепа и емоционалната свързаност се издига като приоритет при семейното планиране. Високото значение, което младите хора придават на стабилната връзка, свидетелства за

нарастващото разбиране, че успешното родителство изисква не само материална основа, но и дълбока емоционална връзка и взаимна подкрепа. Това ясно очертава съвременната тенденция, при която социалните и емоционални фактори играят водеща роля в репродуктивното поведение на младите поколения в България.

Анализ на отговорите на Въпрос 4: Достатъчност на държавната подкрепа за младите семейства

Анализът на отговорите на въпроса, свързан с оценката на държавната подкрепа за младите семейства в България, разкрива отчетливо изразено недоволство сред респондентите. Преобладаващата част от младите хора, участвали в анкетата, възприемат подкрепата като неадекватна и недостатъчна, което се потвърждава от високия дял на отрицателните оценки. 36,53% от анкетираните са дали най-ниската възможна оценка (1), а 33,53% са избрали оценка 2, което ясно показва дълбок скептицизъм и неудовлетвореност от съществуващите мерки и политики. Сумарно, близо 70% от респондентите смятат, че държавната подкрепа не отговаря на нуждите на младите семейства, което е сериозен сигнал за провала на съществуващите механизми за социална помощ и стимулиране на репродуктивното поведение.

Неутралната позиция, изразена от 23,35% от участниците, може да се разглежда като индикация за несигурност или липса на достатъчно познания относно наличните програми за подкрепа, което допълнително подчертава проблема с достъпността на информация и ефективността на комуникационните стратегии на държавните институции. Положителните оценки са изключително малко разпространени: едва 4,79% са дали оценка 4, а само 1,8% от респондентите са избрали максималната оценка 5, което показва, че малцина възприемат съществуващите мерки като адекватни и достатъчни.

Тези резултати разкриват системен дефицит в политиките, насочени към подкрепа на младите семейства в България, и подчертават спешната необходимост от преосмисляне и усъвършенстване на съществуващите

програми. Липсата на доверие в държавните механизми за подкрепа може да бъде разглеждана като една от основните причини за отлагането на родителството и ниските нива на раждаемост сред младото поколение. Данните от анкетата ясно индикират нуждата от целенасочени и ефективни политики, които да адресират реалните нужди на младите хора и да създадат стабилна социално-икономическа основа за създаване на семейство и раждане на деца.

Анализ на отговорите на Въпрос 5: Ролята на жилищната осигуреност при решението за създаване на деца

Анализът на резултатите от петия въпрос показва значението на жилищната осигуреност за решението на младите хора да имат деца, което отразява високото ниво на зависимост между стабилността на жилищните условия и репродуктивните намерения. 59,88% от респондентите са оценили значимостта на този фактор с максимална оценка (5), което недвусмислено подчертава водещата роля на наличието на собствено или стабилно жилище като основополагащ елемент в семейното планиране. Допълнително, 26,35% от анкетираните са дали оценка 4, което също потвърждава високото значение на жилищната осигуреност, макар и с малко по-ниска степен на категоричност.

Сравнително ниският дял на неутралните отговори (11,38%) индикира, че мнозинството от респондентите имат ясна позиция по този въпрос, а само 2,4% са изразили по-ниска оценка, което свидетелства за почти универсалното признание за значимостта на жилищната стабилност при вземането на решения за създаване на семейство. Липсата на отговори с най-ниската оценка (1) допълнително подчертава важността на този фактор в контекста на репродуктивното поведение на младото поколение.

Данни показват, че жилищната осигуреност играе ключова роля за репродуктивните намерения на младите хора в България. Несигурността относно жилищните условия може да се разглежда като бариера пред създаването на семейство, което подчертава наличието на необходимост от разработване на целенасочени мерки за улесняване на достъпа

до жилища за младите семейства. В условията на висока икономическа несигурност и нарастващи разходи за жилище, подобни политики биха могли да стимулират раждаемостта и да подкрепят дългосрочното демографско възстановяване в страната.

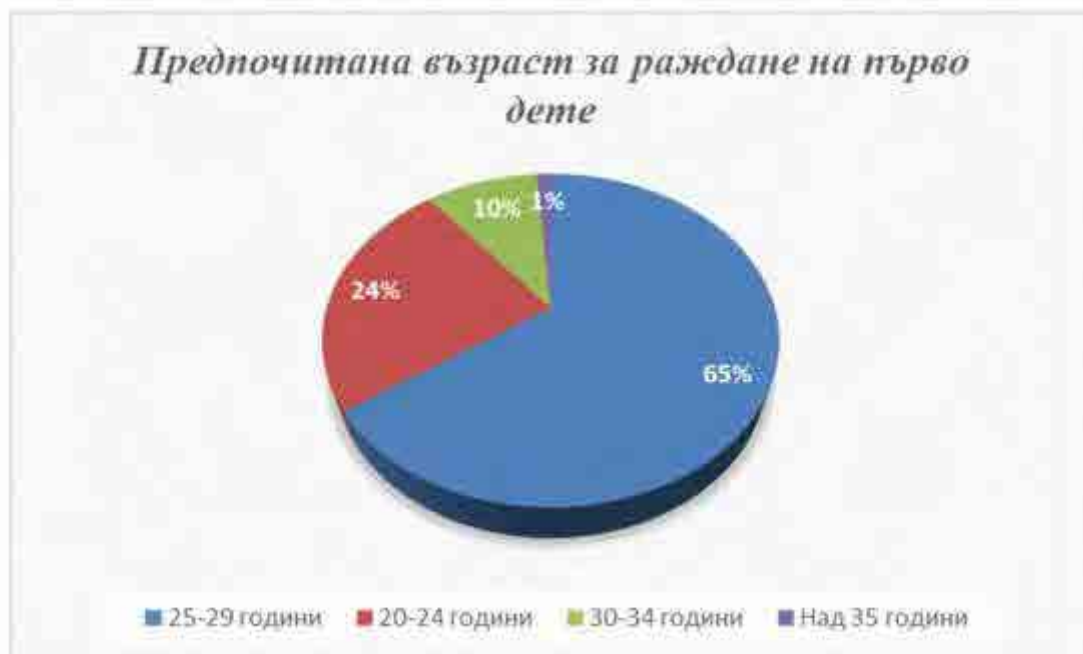
*Анализ на отговорите на Въпрос 6:
Оптимална възраст за раждане на първо дете*

Анализът на отговорите по шестия въпрос разкрива предпочитанията сред младото население на България относно оптималната възраст за раждане на първо дете. Преобладаващата част от респондентите - 65,27% - посочват възрастовата група 25-29 години като най-подходяща за започване на родителство. Този избор отразява тенденцията сред младите хора да приоритизират икономическата стабилност и завършването на образователното и професионално развитие преди създаването на семейство. В този контекст, изборът на тази възрастова група може да бъде свързан със социално-икономическите реалности и изискванията на съвременното общество, които насърчават отлагане на родителството до установяване на финансова стабилност.

Значителен дял от респондентите - 23,95%, предпочитат по-ранна възраст за раждане на първо дете (20-24 години). Това вероятно

отразява по-традиционните социални нагласи и възприятия, при които ранното създаване на семейство остава ценност, особено в определени културни и регионални контексти. Изборът на тази възрастова група може да се разглежда и като индикация за желание за по-бързо установяване на семейни отношения, въпреки промените в съвременния начин на живот.

Малък, но значим дял от респондентите (9,58%) смятат, че възрастта 30-34 години е най-подходяща за раждане на първо дете. Това показва нарастваща тенденция за отлагане на родителството в по-късни години, което обикновено се свързва с фокуса върху професионалната реализация и социалната мобилност. Данните потвърждават, че за част от младото поколение приоритет остават кариерното развитие и стабилизацията на личния и професионален живот, преди вземането на решение за родителство. Само 1,2% от анкетираните смятат, че над 35 години е подходяща възраст за първо дете, което показва, че отлагането на родителството до тази възраст е все още рядко срещано сред младото население на страната. Тази ниска стойност отразява ограниченията, свързани с биологични фактори, както и социалните и културни нагласи, които все още подкрепят по-ранното родителство.

Фигура 3: Предпочитана възраст за раждане на първо дете сред младото население в България. Разпределение на нагласите

Графиката визуализира разпределението на предпочитаната възраст за раждане на първо дете сред младото население в България. Най-голям дял от респондентите (65,27%) смятат, че възрастта между 25 и 29 години е най-подходяща, следвана от възрастовата група 20-24 години (23,95%). По-малкият дял от респондентите избират възрастите 30-34 години (9,58%) и над 35 години (1,2%).

Въпрос 7: Какъв е вашият личен план относно броя деца, които бихте искали да имате?

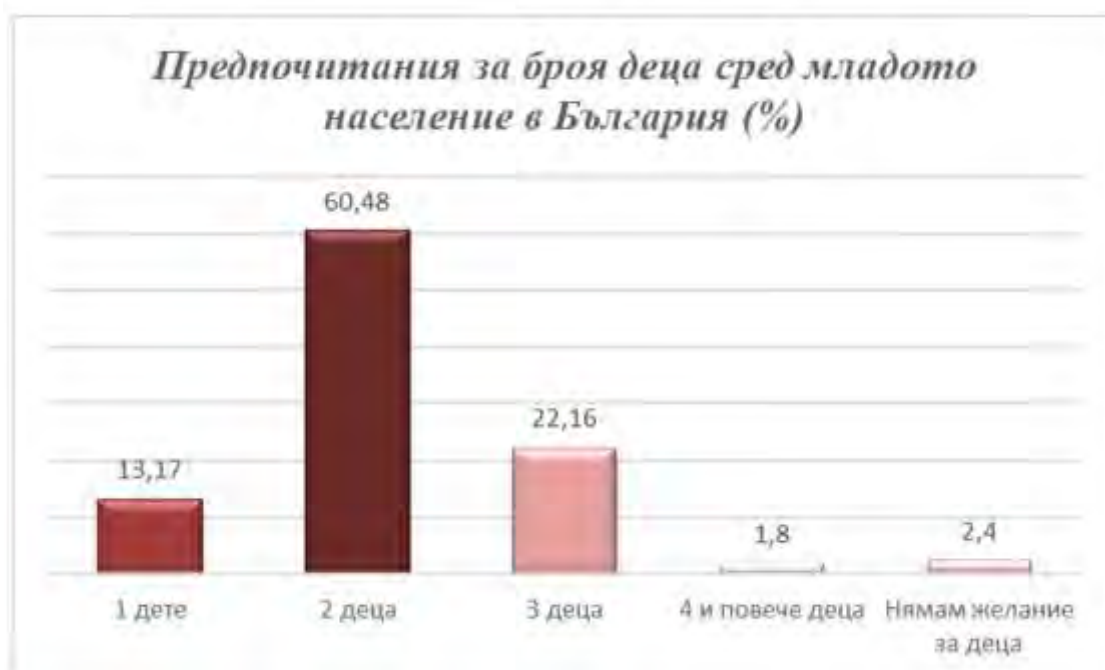
Анализът на отговорите по седмия въпрос изразява предпочитания сред младото население на България относно броя на децата, които те биха искали да имат. Преобладаващата част от респондентите (60,48%) заявяват желание да имат две деца, което отразява съществуващата социална норма и стремежа към балансирано семейно планиране. Този избор може да бъде интерпретиран като отражение на традиционния модел на семейство, който се възприема като оптимален в контекста на съвременните икономически и социални условия, съчетавайки възможността за качествено родителство с разумно разпределение на ресурсите.

Значителен дял от анкетираните (22,16%) изразяват предпочитание за три деца, което

свидетелства за семейни ценности и стремеж към създаване на по-големи семейства, въпреки съвременните тенденции за намаляване на броя на децата. Този резултат може да се разглежда като знак за устойчивост на традиционните нагласи и желание за многодетност, особено сред определени културни и социални групи.

Изборът на едно дете, посочен от 13,17% от респондентите, вероятно отразява влиянието на икономическите фактори, свързани с разходите по отглеждането и образованието на децата. Тези респонденти изглежда отдават приоритет на по-високото качество на живот и индивидуалната грижа за детето, което може да бъде повлияно от повишените стандарти за родителство в съвременния свят.

Малкият дял на респондентите, които нямат желание за деца (2,4%), демонстрира наличието на промени в социалните нагласи и възприемането на родителството, като част от младото поколение изглежда предпочита фокуса върху личностното развитие и професионалната реализация. В същото време, едва 1,8% от анкетираните изразяват желание за четири или повече деца, което подчертава рядкостта на големите семейства в съвременния демографски контекст и е индикация за ограничено разпространение на многодетността в България.

Фигура 4: Предпочитания за броя деца сред младото население в България в проценти

Резултати илюстрират, че предпочитанията за броя на децата остават концентрирани около традиционния модел на семейство с две деца, като същевременно се наблюдават значими разлики в нагласите, свързани с икономическите условия и социалните очаквания. Данните подчертават важността на съобразяването с тези различия при разработването на демографски политики и мерки за подкрепа на семействата, които да отговарят на разнообразните потребности и предпочитания на младото население в България.

Анализът на данните от следващите три въпроса разкрива комплексния характер на възпроизводствените нагласи на младото население в България, като подчертава важността на кариерните цели, икономическата стабилност и социалната подкрепа при вземането на решение за родителство. Преобладаващата част от респондентите посочват, че преди създаването на семейство се стремят към постигане на професионална реализация и стабилна работа, което очертава значението на икономическата сигурност като предпоставка за родителство. Около 45,78% от анкетираните акцентират върху необходимостта от установяване на стабилна кариера, докато 34,34% изразяват приоритет към конкретни професионални цели, които искат да постигнат преди да планират деца. Резултатите идентифицират нарастващото значение на професионалния успех и личностното развитие като ключови фактори в семейното планиране.

Мотивацията за създаване на деца също е тясно свързана с икономическите условия, като 52,15% от респондентите посочват, че повишаването на доходите би било основен стимул за родителство. Финансовата стабилност остава водещ мотиватор, което показва, че несигурността относно доходите и разходите за отглеждане на деца е сред бариерите пред вземането на решение за създаване на семейство. Значителен дял от респондентите изтъкват и необходимостта от подобряване на социалната среда (27,61%), което разкрива важността на подкрепата от страна на обществото и институциите за младите семейства. Макар фактори като достъп до качествено здравеопазване и подобрени

условия на работа също да играят роля, те остават на втори план спрямо икономическите стимули.

Цялостният анализ разкрива, че младото поколение в България разглежда родителството като стратегическо решение, което зависи от комплексни и взаимосвързани фактори, включващи икономическа сигурност, социална подкрепа и кариерно развитие. Данните подчертават необходимостта от целенасочени политики, които да отговорят на разнообразните нужди на младите семейства, като се постави акцент върху подобряването на икономическите условия и подкрепата за професионалната реализация, за да се стимулира по-устойчиво възпроизводствено поведение и да се намалят бариерите пред вземането на решение за създаване на деца.

Заключение и препоръки за бъдещи изследвания

Настоящото изследване направи опит да очертае картината на възпроизводствените нагласи и демографските тенденции сред младото население на България, разкривайки съществуващите социално-икономически предизвикателства и факторите, влияещи върху решението за създаване на семейство. Въпреки това, анализът подчертава необходимостта от по-задълбочени и фокусирани проучвания, които да изследват в детайли причините зад динамиката на репродуктивното поведение. Разбирането на комплексните взаимовръзки между социалните нагласи, икономическите условия и демографските фактори е от ключово значение за формулирането на ефективни политики и стратегии.

Една от основните препоръки, които произтичат от настоящото изследване, е да се проведат по-целенасочени и детайлни проучвания, които да анализират спецификите на демографските процеси на регионално ниво. България е страна с изразена регионална хетерогенност, където различните социално-икономически условия и културни особености оказват влияние върху възпроизводственото поведение на населението. Регионалното диференциране на изследванията ще позволи по-добро разбиране на локалните фактори и ще допринесе за разработването на по-точни и ефективни мерки, съобразени с конкретните

нужди на различните общности.

Важността на подобни изследвания не може да бъде подценявана, тъй като те предоставят надеждни и емпирично обосновани данни, които могат да послужат като основа за стратегическо планиране и разработване на демографски политики. Липсата на адекватни данни и анализи може да доведе до неефективност в политиките и до продължаване на негативните демографски тенденции. За да се генерират оптимални резултати, е от съществено значение стратегиите и мерките за стимулиране на раждаемостта да бъдат базирани на задълбочени знания и изследователски анализи, които отчитат както общите, така и специфичните характеристики на населението.

Настоящото изследване подчертава значимостта на дългосрочната ангажираност към мониторинг и анализ на демографските процеси, като същевременно препоръчва създаването на интегрирани изследователски програми, насочени към идентифициране на основните предизвикателства и възможности за демографско възстановяване. Само чрез прилагането на систематичен, емпирично обоснован и регионално адаптиран подход могат да бъдат създадени ефективни политики, които да отговорят на нуждите на младите семейства и да допринесат за устойчиво развитие и позитивна демографска промяна в България.

Благодарности

Настоящата статия е част от изследователски проект с наименование НИД НИ-26/2023/Б, „Регионални аспекти при формирането на съвременната демографска картина - сценарий за развитие на населението на България (2030)“, финансиран от Университета за национално и световно стопанство чрез програмата за Научноизследователска дейност.

Използвана литература:

1. Becker, G., *An Economic Analysis of Fertility*, Princeton University Press, Princeton, 1960.
2. Easterlin, R. A., "An Economic Framework for Fertility Analysis," *Studies in Family Planning*, Vol. 6, No. 3, 1975.
3. Eurostat, *Demographic Statistics in the European Union*, Eurostat Publications, Brussels, 2023.
4. Lesthaeghe, R., *The Second Demographic Transition: A Concise Overview of Its Development*, *Population Studies*, 2010.
5. Myrskylä, Mikko; Kohler, Hans-Peter; Billari, Francesco C. "Advances in development reverse fertility declines". *Nature*, 2009
6. Natsionalen statisticheski institut (NSI), *Godishni demografski dokladi na NSI*, Sofia, 2013-2023.
7. Notestein, F., *Population – The Long View*, in *Food for the World*, edited by T. W. Schultz, University of Chicago Press, Chicago, 1945.

Емпирично изследване на модели за самооценка и тяхното въздействие върху развитието на меки компетенции и професионалната адаптивност на студенти

Никола Танаков*

Предмет на изследването

Предметът на изследването е да се анализира влиянието на различни модели за самооценка върху развитието на меки компетенции и професионалната адаптивност при студенти. Това изследване разглежда как самооценката може да послужи като инструмент за личностно и професионално усъвършенстване, помагайки на студентите да изградят умения като критично мислене, работа в екип, комуникативност и емоционална интелигентност.

Настоящото изследване се фокусира върху емпиричния анализ на модели за самооценка и тяхното въздействие върху развитието на тези ключови умения у студенти в различни академични дисциплини. Целта е да се установи дали и как различните подходи към самооценка могат да подпомогнат развитието на меки компетенции (като комуникация, работа в екип, емоционална интелигентност) и да подобрят професионалната адаптивност.

Методология

Методологията включва анкетно проучване и експериментални групи, които използват различни модели за самооценка в

рамките на учебния процес. Участниците са студенти от няколко университета, разделени в контролна и експериментални групи според прилагания модел за самооценка: класически (обратна връзка от преподавателите), групова самооценка и индивидуална самооценка с подкрепа на дигитални платформи.

Резултати

Резултатите показват, че студентите, които използват модел на индивидуална самооценка в комбинация с регулярна обратна връзка, значително подобряват способностите си за критично мислене и адаптивност спрямо професионални предизвикателства. Открити са положителни корелации между нивата на самооценка и развитието на ключови меки умения като емоционална стабилност и екипна работа. Установени са и някои демографски различия в степента на въздействие на самооценката върху професионалната адаптивност, което предполага необходимост от персонализиран подход в академичната подготовка.

Изводи

Това проучване подчертава важноста на интегрирането на различни модели за самооценка в образователния процес, като ключова стратегия за подобряване на готовността на студентите за професионална реализация. Въз основа на тези резултати се препоръчва въвеждане на индивидуални и групови самооценки в университетските програми, както и интегриране на дигитални инструменти за проследяване на професионалното развитие.

Въведение:

В контекста на съвременното висше образование и неговата все по-динамична роля в професионалната подготовка на младите хора, развитието на меки компетенции и професионална адаптивност придобива фундаментално значение. С ускоряващите се промени на глобалния пазар на труда, изискванията за комплексни умения и готовността за гъвкава адаптация към многообразни професионални среди са неизменно високи. В този контекст меките компетенции - критично мислене,

* гл. ас. Никола Танаков
катедра „Регионално развитие“, УНСС, София-България

междulichностна комуникация, емоционална интелигентност и умения за работа в екип - се превръщат във все по-значими показатели за бъдещата професионална реализация на студентите.

Самооценката, разглеждана като структурирано самоосъзнаване и рефлексия върху собствения потенциал, предоставя уникална възможност за личностно и професионално усъвършенстване, особено когато е интегрирана в обучителния процес. Литературните източници идентифицират различни модели за самооценка - от класически индивидуални подходи, през групови техники за колективна рефлексия, до използването на дигитални платформи, които улесняват процесите на самонаблюдение и обратна връзка. Въпреки множеството изследвания, които анализират тези модели поотделно, научните трудове в областта все още не са успели да систематизират тяхното емпирично въздействие върху развитието на меки умения и адаптивността на студентите, което ограничава яснотата на подходящите педагогически практики и образователни стратегии в тази насока.

Целта на настоящото изследване е да допринесе към запълването на тази теоретична и емпирична празнота, като представи подробен анализ на влиянието на различни модели за самооценка върху развитието на ключови меки компетенции и професионална адаптивност на студентите. Въз основа на систематичен емпиричен подход, проучването предлага да установи до каква степен специфични методи на самооценка могат да насърчават устойчиво професионално развитие и психологическа устойчивост в условия на нови и динамични професионални предизвикателства. Хипотезата, залегнала в основата на настоящото изследване, е че целенасоченото интегриране на самооценъчни модели в академичния процес може значително да подобри готовността на студентите за успешна професионална реализация, подпомагайки ги да изградят устойчиво и адаптивно мислене.

Това изследване ще предложи ценен принос към теорията и практиката в областта на самооценката и развитието на меки компетенции, предоставяйки както нови

изследователски перспективи, така и практически насоки за образователните институции при формирането на учебни програми, които отговарят на изискванията на съвременния глобален трудов пазар.

1. Теоретична постановка на изследването

Настоящото изследване разглежда концептуалните основи и теоретичните рамки, необходими за разбирането на въздействието на самооценката върху развитието на меки компетенции и професионалната адаптивност при студенти. Чрез интеграция на теоретични концепции от педагогика, организационна психология и социално-когнитивни модели, това изследване обединява три ключови направления на анализа:

(1) същност, видове и модели на самооценка,

(2) значението на меките компетенции като основни структурни елементи на личностното и професионално развитие и

(3) професионална адаптивност, разглеждана като съвкупност от поведенчески и когнитивни стратегии, необходими за успешната професионална реализация в динамична среда.

➤ *Самооценка: концепция, модели и роля в академичното и професионалното развитие*

Самооценката се разглежда като структурирана система за самоосъзнаване и рефлексия, която представлява основен механизъм за саморегулация и личностно усъвършенстване (Zimmerman & Schunk, 2001). Тя съчетава елементи на лична мотивация, осъзнатост и способност за критично наблюдение на собствения напредък и резултати в учебния или професионален контекст. В съвременните модели на образователна психология, самооценката е разглеждана като основен механизъм за развитие на индивидуални компетенции и личностна автономност (Deci & Ryan, 1985).

Изследването се базира на три ключови модела на самооценка, всеки от които допринася различен теоретичен принос:

· **Индивидуална самооценка:** Този модел поставя акцент върху личния процес на самонаблюдение и анализ, при който индивидът осъзнава и оценява личните си

успехи и пропуски. В рамките на този подход, обратната връзка, получена от преподаватели или наставници, играе съществена роля в развитието на саморефлексия и насърчаването на самоосъзнаването.

· **Групова самооценка:** Същността на този модел е процесът на оценяване в групов контекст, при който колективната рефлексия насърчава обмен на идеи и интересубективна оценка на изпълнението. Груповата самооценка включва участие в екип и споделяне на личен и групов опит, което развива умения за работа в екип и социално-когнитивни компетенции (Bandura, 1986).

· **Дигитално подпомагана самооценка:** Използването на съвременни технологии за дигитална самооценка разширява възможностите за проследяване и анализ на индивидуалното развитие чрез използването на платформени системи за мониторинг и оценка. Този модел насърчава обективното самонаблюдение чрез достъп до обективни данни, което улеснява саморегулацията и постигането на академични и професионални цели.

➤ *Меки компетенции: структура, значимост и трансформационна роля в личностното развитие*

Меките компетенции са разглеждани като ключов компонент на личностната реализация, свързани с междуличностни, комуникативни и управленски умения, които подпомагат социалното взаимодействие и професионалната ефективност. Те са структурирани в няколко основни категории, включително: комуникативни умения, емоционална интелигентност, критично мислене, разрешаване на конфликти, работа в екип и лична мотивация (Goleman, 1995). Психологическите теории на емоционалната интелигентност и социалното учене (Salovey & Mayer, 1990; Bandura, 1977) предоставят основополагаща рамка за разбирането на процеса на развитие на тези компетенции, както и за изграждането на устойчиви социални и професионални умения.

Развитието на меки компетенции в академична среда се явява все по-важно, тъй като тези умения не само подкрепят успешната адаптация към професионалните предизвикателства, но и представляват

конкурентно предимство на глобалния трудов пазар. Способността на студентите да развият емоционална стабилност и комуникативни умения е в сърцевината на успешното им включване в работния процес и личностно усъвършенстване (Luthans et al., 2006).

➤ *Професионална адаптивност: концепция, модели и значение в съвременната професионална реализация*

Професионалната адаптивност, дефинирана като способност за гъвкава реакция на променящи се професионални условия, представлява централно умение за успешна реализация в условията на динамичния трудов пазар (Savickas & Porfeli, 2012). Адаптивността включва компоненти като кариерна устойчивост, осъзнатост за кариерното развитие и способност за управление на стреса. Моделите на кариерна адаптивност в теориите на Savickas и Porfeli (2012) разглеждат адаптивността като многопластов процес, в който личностните черти и социалните умения играят интегрална роля за изграждането на устойчивост и готовност за приемане на професионални предизвикателства.

Процесите на самооценка се възприемат като ключов механизъм за повишаване на адаптивността на студентите, позволявайки им да изградят когнитивна и емоционална гъвкавост в условия на нови и стресови ситуации. Адаптивността е особено важна за младите професионалисти, които са изправени пред предизвикателствата на променящите се професионални изисквания и културни различия, налагащи необходимост от личностна и поведенческа пластичност.

Тази теоретична постановка създава рамка за емпирично изследване на процесите на самооценка и тяхното въздействие върху личностното и професионалното развитие на студентите, предоставяйки база за обогатяване на академичната литература и практическото приложение в образователната политика.

I. Анализ относно меките компетенции на потенциалната работна сила (студентите)

С нарастващите изисквания на глобалния трудов пазар меките компетенции на потенциалната работна сила, каквито са студентите, придобиват все по-голяма

значимост. Компетенции като комуникативност, емоционална интелигентност, критично мислене, адаптивност и умения за разрешаване на конфликти не само улесняват прехода от академичната среда към професионалната реализация, но и осигуряват устойчив успех в многокомпонентни и динамични професионални среди. Настоящият анализ се фокусира върху ролята на самооценката като механизъм за насърчаване на меки компетенции и на въздействието на тези компетенции върху професионалната адаптивност на студентите.

Таблица 1. Описателна статистика

N	<u>Valid</u>	51
	<u>Missing</u>	63
<u>Mean</u>		4,69
<u>Median</u>		4,83
<u>Mode</u>		4,00
<u>Std. Deviation</u>		,669
<u>Skewness</u>		-,309
<u>Std. Error of Skewness</u>		,333
<u>Kurtosis</u>		,021
<u>Std. Error of Kurtosis</u>		,656
<u>Minimum</u>		3,00
<u>Maximum</u>		6,00

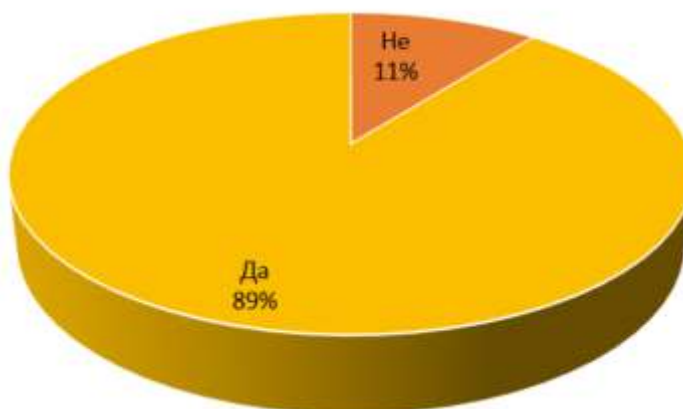
* средния успех за докторантите е формиран спрямо техните оценки от задължителните изпити (минимумите)

Най-слабия успех в извадката е с оценка среден 3, а най-силния е с оценка отличен 6. Според измерителите асиметрия и ексцес разпределението на оценките е близко до нормалното с леко струпване на студенти в по-високите стойности на успех (над средната стойност).

▪ *Въпрос: Достатъчни ли са предвидените практически занятия по дисциплините? (упражнения, казуси, практически задачи)*

Мнозинството от анкетираните студенти

(89%) смятат, че предвидените практически занятия по дисциплините са достатъчни. Това е висок процент и може да означава, че програмата отговаря на техните очаквания за практически умения и опит. Възможно е тези студенти да намират практическите занятия за полезни и релевантни към учебния материал, което ги подготвя добре за бъдещата им професионална реализация.

Фигура 1. Достатъчни ли са предвидените практически занятия по дисциплините на студентите от извадката

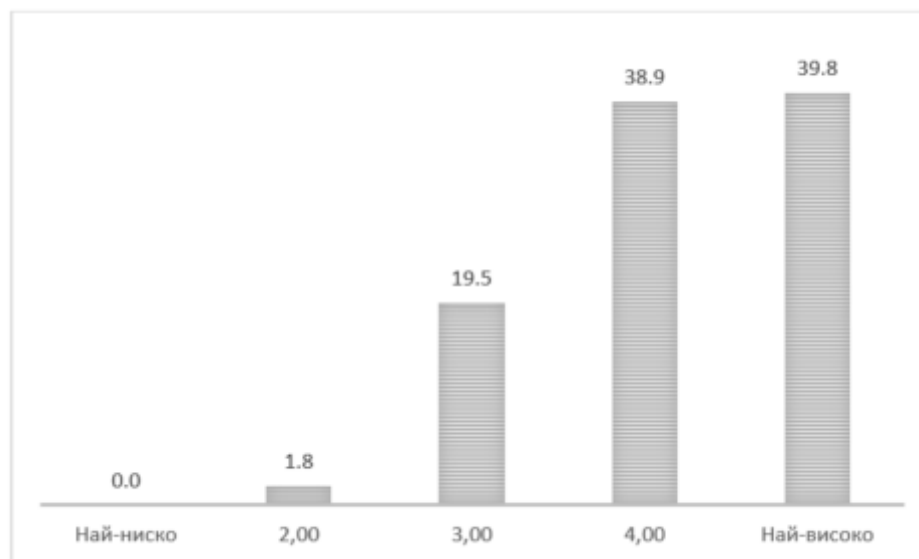
Малка част от студентите (10.5%) обаче смятат, че предвидените практически занятия не са достатъчни. Макар този процент да е сравнително нисък, той показва, че все пак има студенти, които биха искали повече или по-качествени практически упражнения. Това може да отразява нуждата от по-задълбочена практическа подготовка или различни очаквания за това как практическите умения трябва да бъдат интегрирани в учебния план.

▪ *Въпрос: Оценете качеството на обучението си?*

Повече от три четвърти от анкетираните студенти оценяват качеството на обучението си като високо. Съответно, 39.8% от тях го оценяват като "Най-високо", а 38.9% дават оценка 4,00. Това е ясен индикатор, че голяма част от студентите са доволни от нивото на преподаване и съдържанието на курсовете. Тези резултати подсказват, че учебното заведение предоставя образование, което отговаря на очакванията и нуждите на повечето студенти. 19.5% от студентите са дали оценка 3,00, което е

по-средно ниво на удовлетворение. Това може да означава, че тези студенти имат известни резерви или области, които смятат, че могат да бъдат подобряни. Въпреки че те не са крайно недоволни, техните оценки показват, че има място за усъвършенстване на някои аспекти на учебния процес

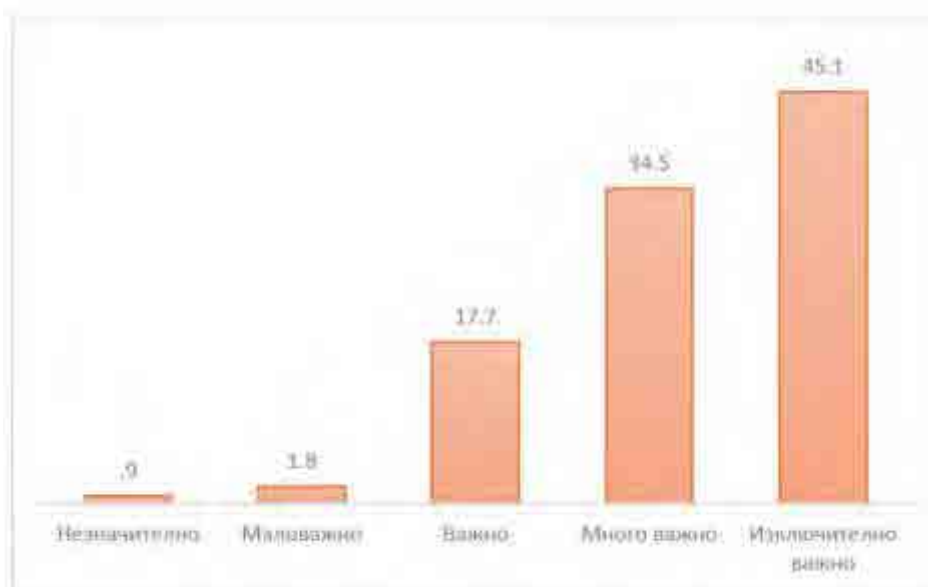
Фигура 2 Достатъчни ли са предвидените практически занятия по дисциплините на студентите от извадката

Само 1.8% от студентите оценяват качеството на обучението си с оценка – 2,00. Това е малък процент, което е позитивен знак, че малко студенти смятат, че качеството на обучението е незадоволително. Тези студенти вероятно имат сериозни критики или разочарования от учебната програма или преподаването. Няма студенти, които да са дали оценка "Най-ниско", което е силен положителен индикатор, че никой не е изключително недоволен от качеството на обучението.

а. Въпроси свързани с меки компетенции за „Работа в екип“

▪ *Въпрос: Оценка за степен на важност на „работа в екип“*

Най-големият дял от анкетираните студенти (45,1%) определят работата в екип като изключително важно умение. Това подчертава, че почти половината от студентите разбират значението на колаборативните умения за тяхното бъдещо професионално развитие и успех в работната среда. Този резултат може да се свърже с нарастващото търсене на умения за работа в екип на пазара на труда, където много професии изискват ефективно сътрудничество между колеги. Значителен процент от студентите (34,5%) също смятат, че работата в екип е много важно качество. Това показва, че общо 79,6% от анкетираните придават висока стойност на това умение, което е важен показател за разбирането на неговото значение в контекста на съвременната професионална..

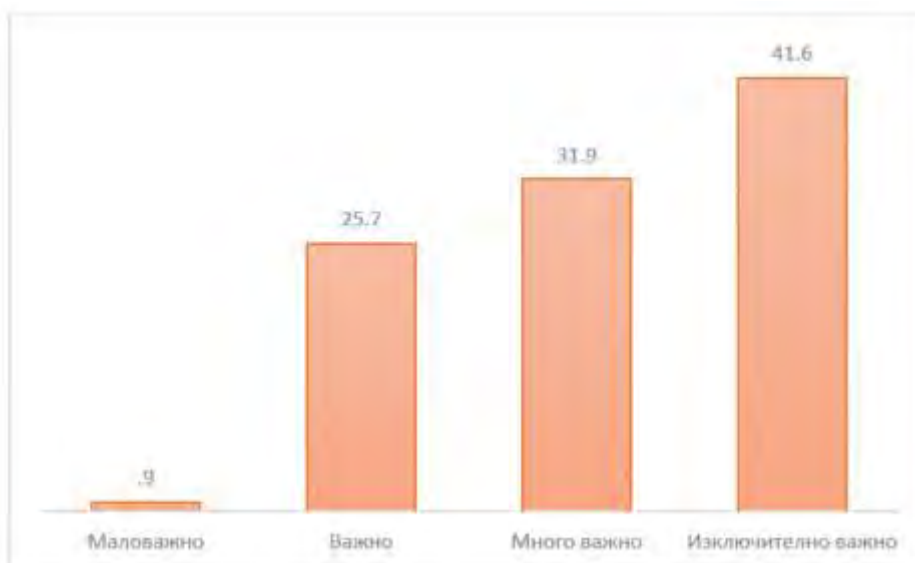

Фигура 3. Оценка на умението „работа в екип“ от студентите в извадката

Малък дял от анкетираните студенти (2,7%) смятат, че работата в екип е маловажно или незначително умение. Този малък процент може да включва студенти, които работят в специалности или професионални направления, където индивидуалните умения са от по-голямо значение или просто не виждат пряка връзка между това качество и бъдещата си кариера.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на важност на „ентузиазъм“*

Най-големият дял от анкетираните студенти (41,6%) определят ентузиазма като изключително важно качество. Значителен процент от студентите (31,9%) също смятат, че ентузиазмът е много важно качество. Така общо 73,5% от анкетираните придават висока стойност на ентузиазма, което показва, че този личностен аспект се възприема като повече от важен за постигане на успех и личностно развитие. Около 25,7% от студентите смятат, че ентузиазмът е важно качество. Включвайки този процент, общо 99,1% от анкетираните признават значимостта на ентузиазма, което е показател за неговата универсална ценност в очите на студентите. Минимален дял от студентите (0,9%) смятат, че ентузиазмът е маловажно или незначително качество. Този малък процент може да включва студенти, които не виждат ентузиазма като основополагащ фактор за успех и предпочитат да се фокусират върху други качества. Липсва посочен отговор за най-ниската оценка, която е „незначително“.

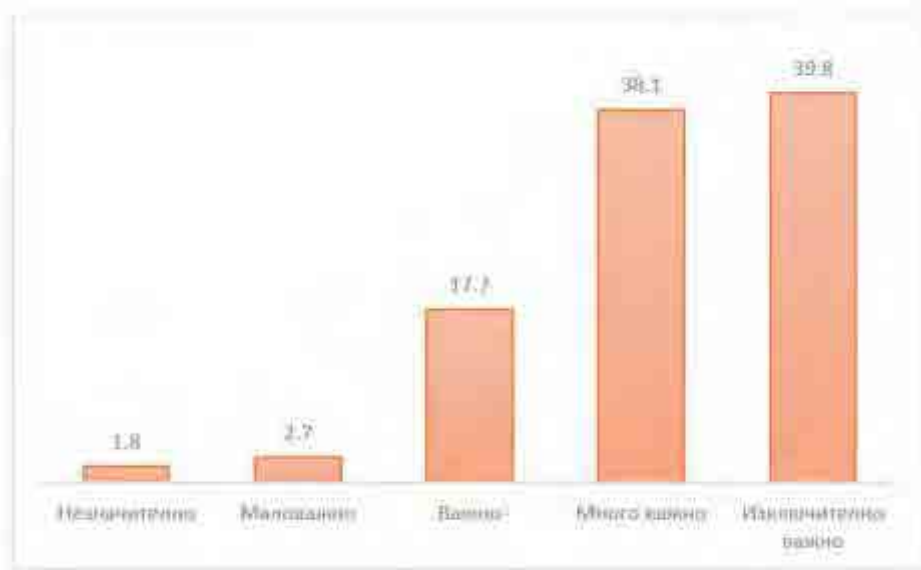

Фигура 4. Оценка на умението „ентузиазъм“ от студентите в извадката

- *Въпрос: Оценка за степен на важност на „гъвкавост“*

Най-големия дял от анкетираните студенти (39,8%) определят гъвкавостта като изключително важно качество. Почти толкова от студентите (38,1%) смятат, че гъвкавостта е много важно качество. Така общо 77,9% от анкетираните придават висока стойност на гъвкавостта.

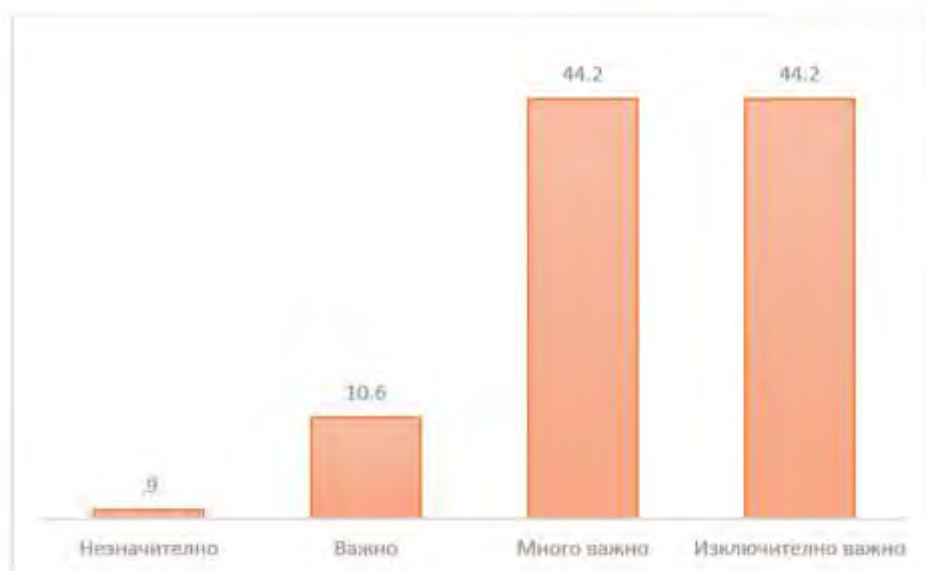

Фигура 5. Оценка на уменията „гъвкавост“ от студентите в извадката

Около 17,7% от студентите смятат, че ентузиазмът е важно качество. Включвайки този процент, общо 95,6% от анкетираните признават значимостта на гъвкавостта, което е показател за неговата универсална ценност в очите на студентите. Малък дял от студентите (4,5%) смятат, че гъвкавостта е маловажно или незначително качество.

- *Въпрос: Оценка за степен на важност на „придобиване на нови знания“*

Значителен дял от анкетираните студенти (44,2%) определят придобиването на нови знания като изключително важно качество. Още 44,2% от студентите смятат, че придобиването на нови знания е много важно. Това показва, че общо 88,4% от анкетираните оценяват това качество с най-високите възможни оценки. Това е категорично доказателство, че преобладаващата част от студентите разбират важността му за професионалното си развитие.

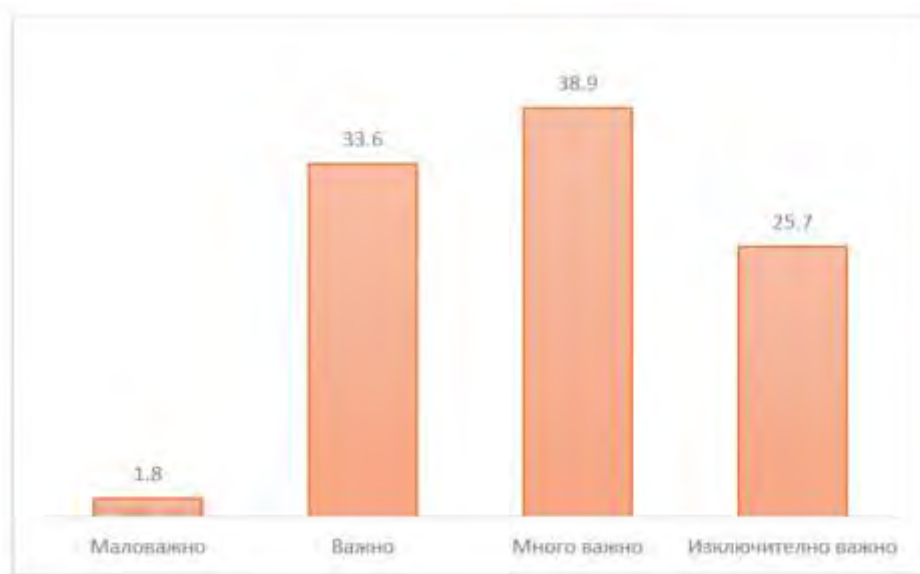

Фигура 6. Оценка на уменията „придобиване на нови знания“ от студентите в извадката

Само 0,9% от студентите смятат, че придобиването на нови знания е незначително. Този изключително малък процент показва, че почти всички студенти осъзнават важноста на непрекъснатото обучение и се стремят към усвояване на нови знания и умения.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на важност на „документиране на идея и информация“*

Една четвърт от анкетиранияте студенти (25,7%) оценяват документирането на идеи и информация като изключително важно. Това показва, че тези студенти разбират значението на добре организираната и достъпна информация, което е особено важно в професионални и академични среди, където документирането е ключов процес за ефективна комуникация и управление на проекти. Това е качеството с посочена най-ниска оценка на максималния отговор „изключително важно“.

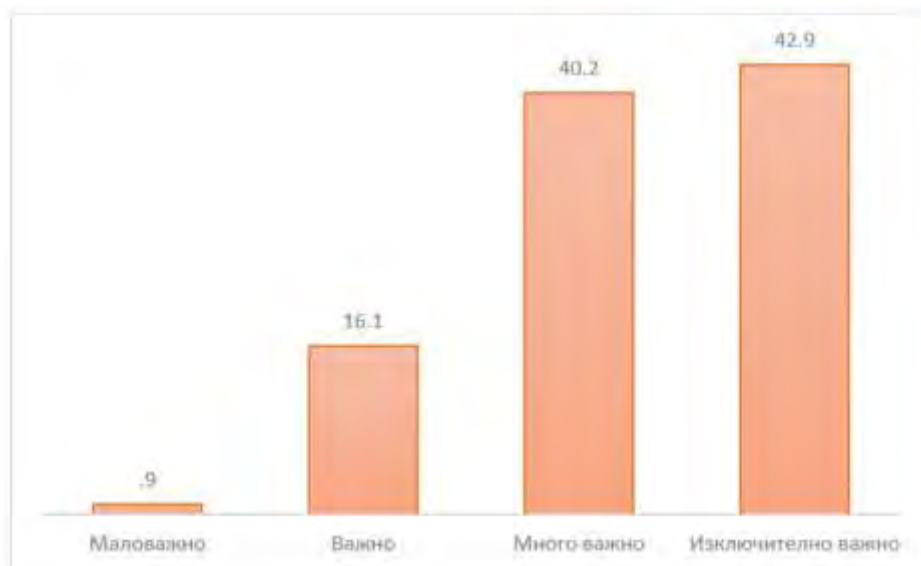

Фигура 7. Оценка на уменията „документиране на идея и информация“ от респондентите от студентите в извадката

Значителен дял от студентите (38,9%) смятат документирането на идеи и информация за много важно качество. Това означава, че близо 65% от анкетиранияте признават висока степен на значимостта му. Добавяйки и 33,6% на отговорилите с „важно“ това прави общо 98,2% които признават важноста на това качество, което е от съществено значение за ефективното управление на информация и комуникация в различни сфери на дейност. Едва 1,8% от студентите смятат документирането на идеи и информация за маловажно.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на важност на „прецизност при изпълнение на задачата“*

Най-голям дял от анкетиранияте студенти (42,9%) оценяват прецизността като изключително важно качество. Почти толкова от студентите (40,2%) също смятат, че прецизността е много важно качество. С общо 83,1% от анкетиранияте, които придават висока стойност на това качество, става ясно, че прецизността е широко призната и високо ценена сред студентите. Само 0,9% от студентите смятат прецизността за маловажно качество. Този изключително малък процент показва, че почти всички студенти осъзнават нуждата от точност и внимание към детайлите при изпълнението на задачи.

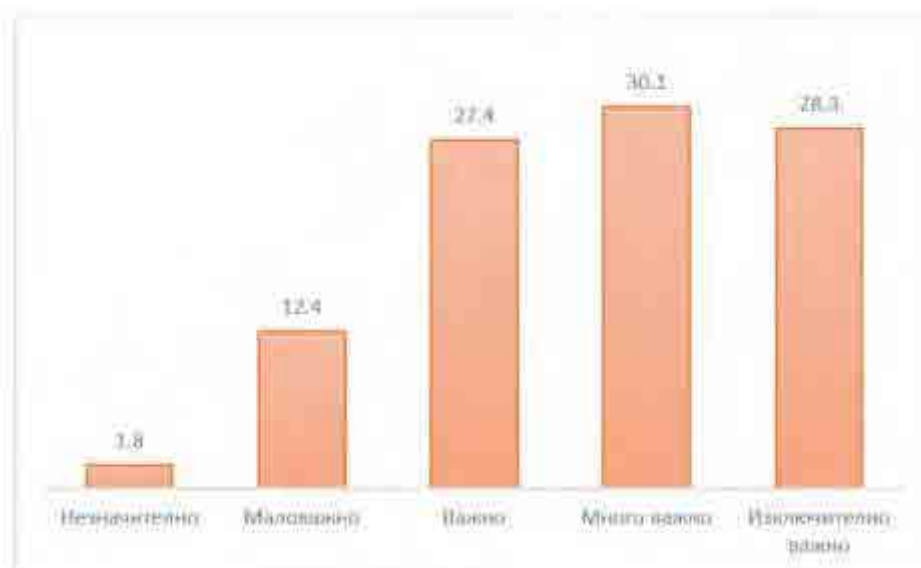

Фигура 8 Оценка на умението „прецизност при изпълнение на задачата“ от студентите в извадката

б. Въпроси свързани с меки компетенции за „Лидерство“

▪ *Въпрос: Оценка за степен на важност на „лидерство“*

28,3% от анкетиранияте студенти оценяват лидерството като изключително важно качество. Най-големият дял от студентите обаче (30,1%) смятат, че лидерството е много важно качество.

Фигура 9. Оценка на умението „лидерство“ от студентите в извадката

Почти толкова (27,4%) смятат, че то е важно. Така всички общо (71,8%) го оценяват като важно или повече. Това подчертава общото разбиране сред студентите, че лидерството играе съществена роля в постигането на успех в различни сфери на дейност. Общо 14,2% смятат, че лидерството е маловажно или незначително. Възможно е те да се фокусират върху други умения или сфери.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на важност на „управление на времето“*

Най-големият процент от студентите (32,7%) определят управлението на времето като много важно качество. 28,3% го определят като изключително важно качество и също толкова го определят като важно. Така преобладаващото мнозинство от студентите (89,3%) смятат управлението на времето за важно, много важно или изключително важно качество.

Фигура 10. Оценка на умениято „управление на времето“ от студентите в извадката

Общо 10,6% смятат, че управлението на време е маловажно или незначително, което е възможно да се дължи на лични предпочитания.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на важност на „умение за водене на преговори“*

28,8% от анкетираните студенти оценяват уменията за водене на преговори като изключително важно качество. Това показва, че почти една трета от студентите разпознават преговорите като ключова компетентност. Почти толкова от студентите (29,7%) смятат, че уменията за водене на преговори са много важно качество. Най-големия процент обаче (35,1%) смятат, че това е важно. В съчетание с предходните отговори общо 93,7% от анкетираните, придават на това качество важна или по-висока оценка.

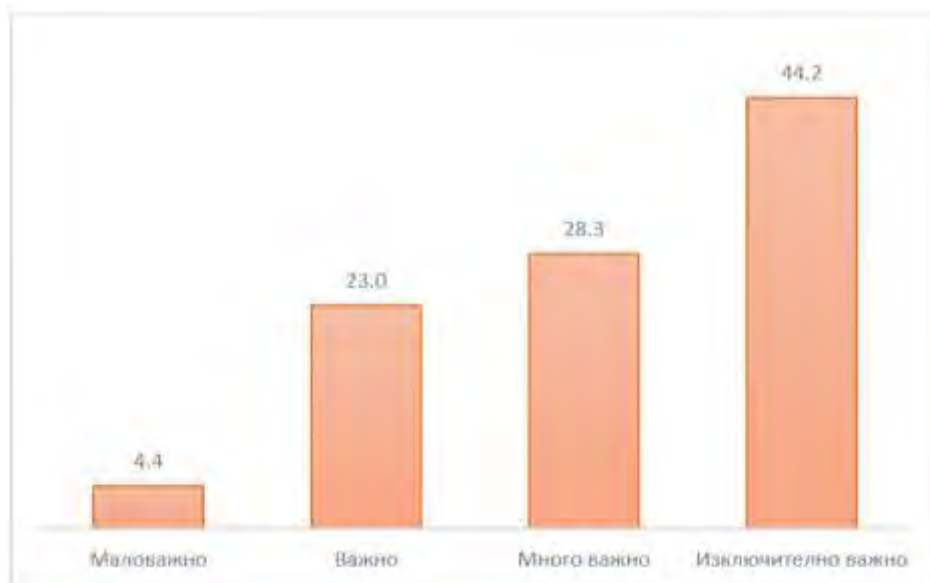

Фигура 11. Оценка на умениято „за водене на преговори“ от студентите в извадката

Маловажността и незначителността на това качество са оценени от малък процент от студентите (общо 6,3%), което показва, че тази компетентност не е приоритет за някои от тях.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на важност на „комуникационни умения“*

Най-големия дял от анкетираните студенти (44,2%) оценяват комуникационните умения като изключително важно качество. Това подчертава, че почти половината от студентите разпознават значимостта на ефективната комуникация в личен и професионален контекст.

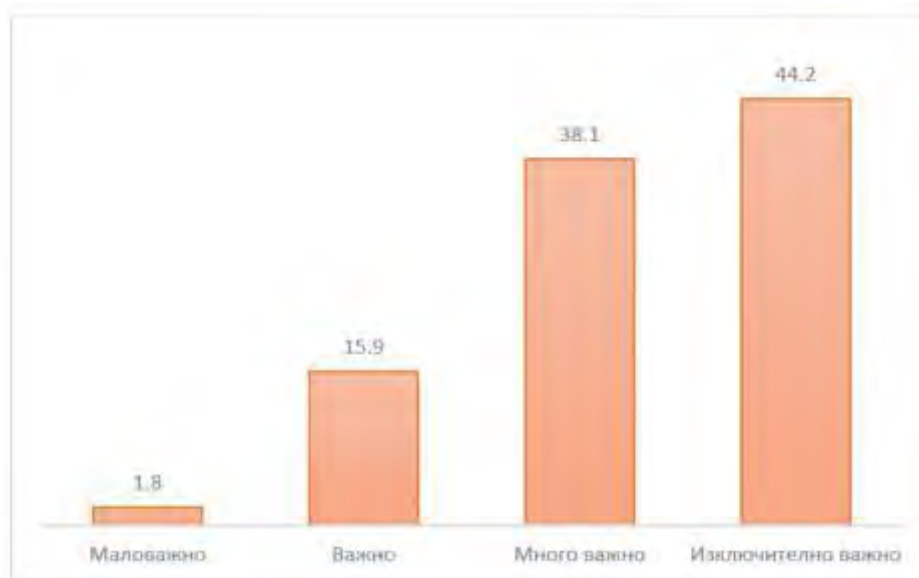

Фигура 12. Оценка на умениято „комуникационни умения“ от студентите в извадката

Значителен процент от студентите (28,3%) смятат, че комуникационните умения са много важно качество. Включвайки този процент, общо 72,5% от анкетираните придават висока значимост на комуникацията. Около 23,0% от студентите оценяват комуникационните умения като важно качество. Способността да се предават идеи, да се слуша и разбира събеседникът, както и да се създават ясни и убедителни съобщения са умения, които са критични за успеха в множество сфери. Само 4.4% от студентите смятат комуникационните умения за маловажно качество. Липсват отговори като незначително качество.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на важност на „координация и организация“*

Най-големият дял от анкетираните студенти (44,2%) оценяват координацията и организацията като изключително важно качество. Това показва, че почти половината от студентите признават важността на тези умения за постигането на ефективност и успех в професионалната среда. Значителен процент от студентите (38,1%) смятат, че координацията и организацията са много важно качество. Включвайки този процент, общо 82,3% от анкетираните придават висока значимост на тези умения. Около 15,9% от студентите оценяват координацията и организацията като важно качество. Това подчертава широкото разбиране сред студентите за важността на добре планираните и координирани действия.

Фигура 13. Оценка на умениято „координация и организация“ от студентите в извадката

Само 1.8% от студентите смятат, че координацията и организацията са маловажно качество. Този изключително нисък процент показва, че само малка част от анкетираните не разглеждат тези умения като критични. Положителното е, че липсват отговори координацията и организацията да са посочени като незначително качество.

в. Въпроси свързани с меки компетенции за „Технически умения“

▪ Въпрос: Оценка за степен на „владееене на чужд език“

Данните от анкетата показват, че преобладаващата част от студентите (78,7%) смятат владееенето на чужд език за важно, много важно или изключително важно качество. Най-големият дял е при тези, които го оценяват като важно (31,0%), следвано от тези, които го считат за много важно (26,5%) и изключително важно (21,2%). Това подчертава разбирането на студентите за значимостта на чуждоезиковите умения в глобализирания свят.

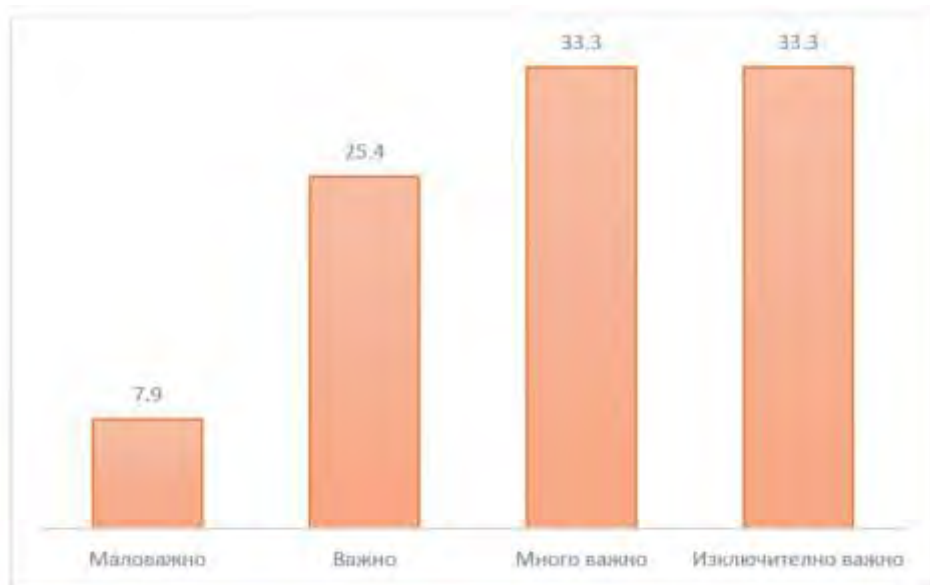

Фигура 14. Оценка на умениято „владееене на чужд език“ от студентите в извадката

В същото време, общо 21,2% от анкетираните смятат владееенето на чужд език за маловажно или незначително, което може да отразява различия в професионалните цели, където тези умения да не са толкова критични.

▪ Въпрос: Оценка за степен на „техническа грамотност“

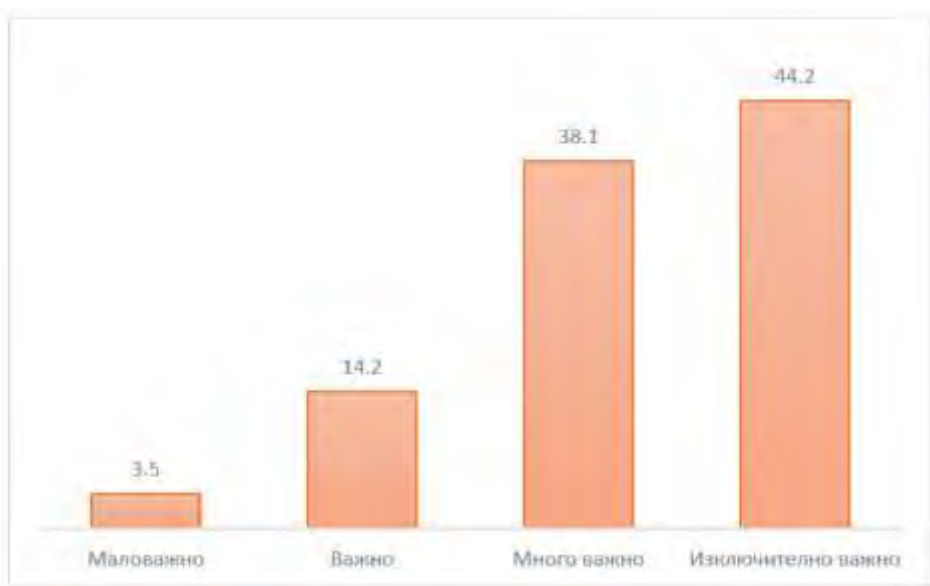
Преобладаващата част от студентите (92,0%) смятат техническата грамотност за важно, много важно или изключително важно качество. Най-големите дялове са равномерно разпределени между тези, които го определят като много важно и изключително важно (по 33,3% всеки), а една четвърт го оценява като важно (25.4%).

Фигура 15. Оценка на умениято „техническа грамотност“ от студентите в извадката

Само малък процент (7,9%) от студентите смятат техническата грамотност за маловажна, което показва, че за малка част от тях тези умения не са от първостепенно значение. Липсва краен отговор незначително.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на „компютърна грамотност (основно ниво)“*

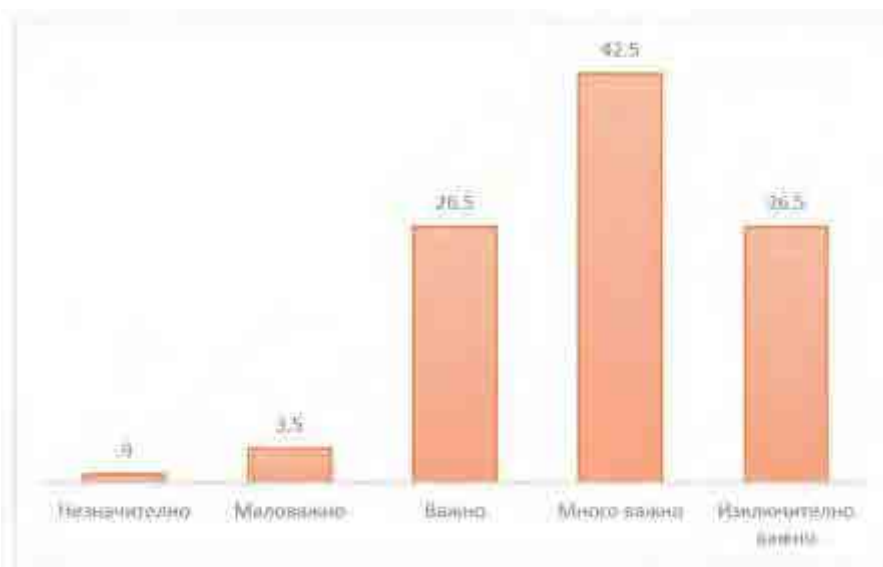
Фигура 16. Оценка на умениято „компютърна грамотност (основно ниво)“ от студентите в извадката

Данните от анкетата показват, че преобладаващото мнозинство от студентите (82,3%) смятат компютърната грамотност за много важно или изключително важно качество, с най-голям дял от 44,2% оценяващи го като изключително важно. Само малък процент (3,5%) смятат компютърната грамотност за маловажна. Това подчертава значимостта на компютърните умения в съвременния академичен и професионален контекст, където тези умения са основни за успешна кариера. Липсва краен отговор незначително.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на „дигитални умения“*

Преобладаващото мнозинство от студентите (95,5%) смятат дигиталните умения за важно, много важно или изключително важно качество, като най-голям дял (42,5%) ги оценяват като много важно.

Фигура 17. Оценка на уменията „дигитални умения“ от студентите в извадката

Малък процент (4,4%) смятат дигиталните умения за маловажни или незначителни. Това подчертава ключовата роля на дигиталните умения в съвременния свят.

г. Въпроси свързани с меки компетенции за Проблемно мислене и креативност

▪ *Въпрос: Оценка за степен на „креативност“*

Данните от анкетата показват, че почти всички студенти (96,4%) смятат креативността за важно, много важно или изключително важно качество, като най-големият дял (39,8%) я оценява като изключително важна.

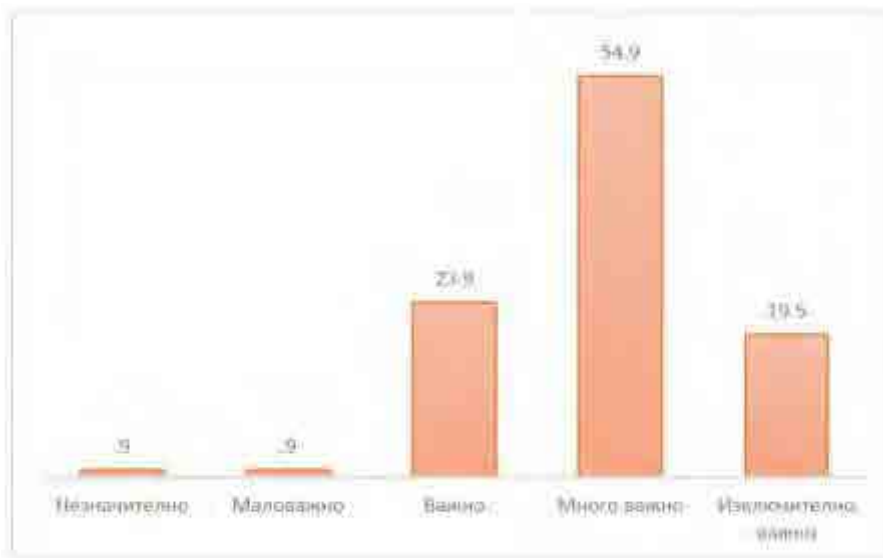
Фигура 18. Оценка на уменията „креативност“ от студентите в извадката

Само малък процент (3,6%) смятат креативността за маловажна или незначителна. Това подчертава значимостта на креативното мислене сред студентите, което те вероятно разглеждат като ключово умение за иновации и решаване на проблеми.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на „анализ на работата“*

Данните от анкетата показват, че мнозинството от студентите (98,3%) смятат анализа на работата за важно, много важно или изключително важно качество, като най-голям дял (54,9%) го оценяват като много важно.

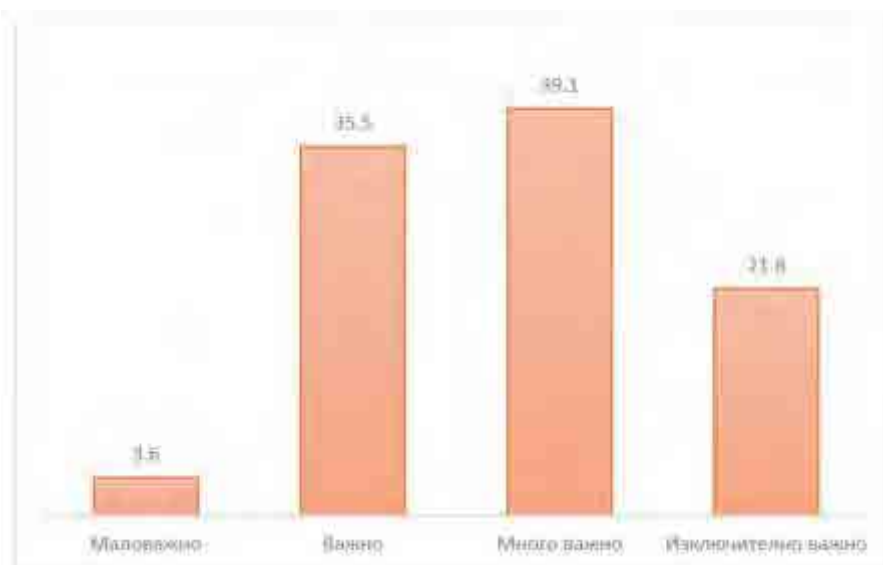

Фигура 19. Оценка на умението „анализ на работата“ от студентите в извадката

Само 1,8% от студентите го смятат за маловажно или незначително. Това подчертава колко високо ценено е умението за анализ сред студентите, което е от съществено значение за успеха им, особено при вземането на обосновани решения и решаването на сложни проблеми.

▪ *Въпрос: Оценка за степен на „аналитично мислене“*

Данните от анкетата показват, че значителна част от студентите (96,4%) смятат аналитичното мислене за важно, много важно или изключително важно качество. Най-голям дял от анкетираните (39,1%) го оценяват като много важно, следвано от 35,5%, които го смятат за важно, и 21,8%, които го оценяват като изключително важно.

Фигура 20. Оценка на умението „аналитично мислене“ от студентите в извадката

Само малък процент (3,6%) от студентите смятат аналитичното мислене за маловажно. Това подчертава значимостта на аналитичното мислене сред студентите, което те вероятно възприемат като ключово умение за разбиране и решаване на сложни задачи и проблеми в различни контексти.

Заклучение

Настоящото изследване очертава критичната роля на моделите за самооценка като ефективни инструменти за формиране на меки компетенции, които значително допринасят за професионалната адаптивност на студентите в динамично променящите се условия на съвременния трудов пазар. Чрез детайлен емпиричен анализ бе установено, че самооценката, като механизъм за саморефлексия и саморегулация, стимулира студентите към осъзнато развитие на умения, необходими за прехода към професионална среда - умения, които включват не само комуникативност и емоционална интелигентност, но и способности за критично мислене и ефективно разрешаване на конфликти.

Резултатите подчертават важноста на целенасочените самооценъчни подходи, интегрирани в образователните практики, които да насърчават непрекъснатото личностно усъвършенстване и отговорност за собствения кариерен път. Прилагането на групови и дигитално подпомагани модели на самооценка създава не само индивидуално, но и колективно осъзнаване за значимостта на меките умения, което от своя страна подкрепя готовността за успешна адаптация в мултикултурни и междудисциплинарни екипи. Така, тези модели укрепват гъвкавостта и устойчивостта на студентите, като им позволяват да откликват адекватно на нови професионални изисквания и предизвикателства.

В обобщение, настоящото изследване допринася с важен теоретичен и практически принос към разбирането за влиянието на самооценката върху развитието на меките компетенции и професионалната адаптивност на студентите. Резултатите отварят перспективи за трансформиране на образователните програми чрез целенасочено внедряване на модели за самооценка, което ще

подготви студентите за дългосрочна успешна интеграция в глобалната професионална среда. В този смисъл, повишеното внимание към развитието на меки компетенции чрез самооценка представлява съществен компонент от стратегията за подготовка на бъдещите поколения за активно и адаптивно участие в икономиката на знанието и непрекъснато променящата се работна среда.

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА

1. **Bandura, A. (1986).** *Social foundations of thought and action: A social cognitive theory.* Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall.
2. **Deci, E. L., & Ryan, R. M. (1985).** *Intrinsic motivation and self-determination in human behavior.* New York: Plenum.
3. **Goev, V., Boshnakov, V., Tosheva, Ek., Kharalampiev, K., Bozev, V.,** Statistical analysis in sociological, economic and business research, Publishing complex-UNSS, 2019, p. 306, ISBN (PRINT): 978-619-232-172-7
4. **Goleman, D. (1995).** *Emotional intelligence: Why it can matter more than IQ.* New York: Bantam Books
5. **Haralampiev, K. (2007).** SPSS for Advanced, IC-SU, ISBN: 978-954-07-2621-2
6. **Kaloyanov, T., (2012).** Statistics, Direct Service OOD, ISBN: 978-954-92814-3-9
7. **Luthans, F., Youssef, C. M., & Avolio, B. J. (2006).** Psychological capital: Developing the human competitive edge. *Oxford University Press.*
8. **Pavlova, V. Chipeva, S. (2012).** Statistics, New Star, ISBN: 978-954-8933-70-4
9. **Salovey, P., & Mayer, J. D. (1990).** Emotional intelligence. *Imagination, Cognition, and Personality, 9(3), 185–211.*
10. **Savickas, M. L., & Porfeli, E. J. (2012).** Career adaptability: Psychological readiness for the construction of a career. *Journal of Vocational Behavior, 80(3), 661–673.*
11. **Saykova, I. Stoykova-Kanalieva, A., Saykova, S. (2002).** Statistical study of dependencies, IC-UNSS

Стратегии за задържане на талантивите служители в организацията

Галина Куртева*

Преди да говорим за управлението на талантите в организацията трябва да подчертаем, че в бизнеса, за разлика от изкуството и спорта, под талант се разбира не толкова вродените функционални умения на индивида, а неговото трудово поведение, което може да бъде научено и модифицирано в съответствие със спецификата на работната среда. В този смисъл, талантът може да бъде определен като личностно качество или умение, което способства за извършването на дадена задача с усет и лекота, с минимални усилия. Някои автори определят таланта като „способност да се доставят ползи, както и да се върши работа по-добре в сравнение с други от същата област“ [7, р.3]. Други подчертават, че талантът притежава „надареност над средната, насочена към/по отношение на дадена задача, чрез която служителят създава добавена стойност в работата си“ [9, р.38].

Основното затруднение при дефинирането на таланта, според изследванията на Робъртсън и Аби [7] е, че мениджърите отговарят прекалено неточно, основавайки се на лични симпатии и предпочитания на въпроси, касаещи спецификата на индивидуалното трудово поведение на талантливия служител. Затова Робъртсън и Аби предлагат да бъдат определени по-ясни критерии за разграничаване на талантите в организацията. Първият критерий, който те предлагат е приемането че „талантът е изключително постижение“. Според двамата автори, талантливите хора имат високи постижения и често изпъкват пред останалите

служители в компанията. Вторият критерий, който предлагат е разбирането, че „талантът притежава правилните компетенции“ и той търси възможност да учи, търси обратна връзка, оценка за своята работа, има по-широко виждане от останалите служители в организацията и работи за успеха на предприятието заедно със своите ръководители. Въз основа на своето изследване Робъртсън и Аби определят таланта като личностна единица с отвореност на съзнанието, с известна степен на гъвкавост, с доза непрестанно любопитство, с вечна нужда да се учи; с по-скоро добро самочувствие и активност. Служителите, притежаващи тези качества, не са просто индивидуалисти, а те са интелигентно адаптиращи се към средата индивидуалисти. Те, според Стюарт - Котце и Дън [10], имат две специфични характеристики: способност (свързана с текущото изпълнение) и потенциална възможност (свързана с потенциалното изпълнение). Способността се отнася за настоящето, а потенциалните възможности - за бъдещето. И двата компонента могат да бъдат наблюдавани, тествани и оценени. Потенциалната възможност изисква малко повече усилия, за да бъде проследена, тествана и измерена отколкото способността, която постоянно се тества и оценява във времето. Талантът не е само притежаване на интелигентност, знания, опит, умения или умствени и физически характеристики, чрез които индивидът е способен да представи едно изключително изпълнение в настоящето. Това е едната страна на таланта, отнасяща се до настоящето поведение на индивида. Другата страна се свързва с бъдещото израстване на индивида, произтичащо от потенциала му да направи нещо различно или с по-висока степен на трудност и сложност в бъдеще. Идентифицирането, привличането, усъвършенстването и задържането на талантливите хора изисква концентрация и върху двете характеристики на таланта – способност и потенциална възможност.

Процесите на идентифицирането, привличането, усъвършенстването на талантите, обаче са много комплексни и както посочва Тумбева [12, стр.313-320] наподобяват „търсенето на редки скъпоценни камъни в обширен терен“. Добре изработената стратегия

* Галина Георгиева Куртева, PhD
Професор в Бургаски свободен университет

за набиране на персонал е компасът, който води организациите през този терен, като им помага да идентифицират лица, чиито умения, ценности и стремежи са в съответствие с визията на компанията. Целта не е просто да се заемат позиции, но и да се култивира персонал от хора, които носят разнообразие от мисли, иновации и опит, за да тласнат организацията напред. Идентифицирането на таланта е най-важният елемент от всяка система за управление на човешките ресурси в организацията, тъй като дори тя „да разполага с талантлив хора, те имат малка стойност, ако не са идентифицирани, за да им се дадат подходящите възможности за развитие и работа.”

Истинското предизвикателство за мениджърите, обаче не е само в идентифицирането и намирането на талант, но и в неговото задържане. Това не е свързано само и единствено с предложение за добро заплащане. Това изисква да се обхване развитието на благосъстояние и професионалния път на служителите. В този контекст в последващото изложение се представят възможни стратегии за задържане на талантливите служители в организацията.

Изложение

Едно от различията между хората в една организация е тяхната мотивация. Изследването ѝ означава да се разкрият причините, поради които хората действат по определен начин и го предпочитат пред друг.

Според Н. Самоукина, мотивацията представлява вътрешната енергия, която включва активността на човека в живота и в работата [8, стр.13]. В контекста на активността Ричард Дени, определя мотивацията като доброволно действие в дадена посока [3, р.9]. Действието е доброволно, защото индивидът съзнателно го предприема, за да удовлетвори свои потребности. Следователно, както посочват Роналд Ригио и Лиман Портър [6, р.199] мотивацията зарежда хората с енергия, кара ги да предприемат действия, насочва поведението им към постигането на определени цели и поддържа усилията им, влагани в постигането на тези цели. Ролята на ръководителя в мотивационния процес е да провокира хората, с които работи чрез създаване на възможности за удовлетворяване

на незадоволените им потребности. В мотивацията на таланта превес имат потребностите от независимост, взаимодействия, постижения, власт, принадлежност, обвързаност. Ето защо „организациите които признават и отговарят на нуждите на служителите и предоставят възможности за развитие и участие, осигуряват високо качество на работния живот, като по този начин се увеличават уменията им да привличат и задържат талантите.“ [1, р.12-13] Поради това и Браян Трейси [11, р.82] съветва „ангажирайте хората, оценявайте ги, хвалете ги, адмирирайте техните лични професионални успехи, изслушвайте ги. С една дума – приобщете ги и ги накарайте да се почувстват специални. Само емоционалната привързаност ще ви гарантира лоялността им, независимо от останалите фактори на средата.“ Ръководителите трябва да се интересуват от важните за хората им неща и да търсят начини да правят работата им интересна. “Да мотивираш хората, означава да ги насочиш в определена посока и да предприемеш необходимите стъпки, за да стигнат те до там. Да бъдеш мотивиран, означава или да искаш да отидеш някъде по собствено желание, или да бъдеш окуражен с всички налични средства, да тръгнеш целенасочено и да постигнеш успех при пристигането си“ [4, р. 119].

Ричард Люки обобщава няколко основни мотивиращи фактора за хората независимо от личните им специфични нужди [5, р.96]:

- Уважаван началник – ръководител, който ги подкрепя.
- Гордост от организацията – хората искат да работят за добре управлявани компании.
- Справедливо възнаграждение – личното усещане, че заплащането, което получават отговаря на положените от тях усилия. Тук се има предвид субективната преценка на индивида и е важно да се знае какви са неговите нагласи и очаквания.
- Принадлежност – служителите имат нужда да се чувстват част от компанията.
- Смислена работа – възможност да извършват работа, която приемат за интересна, важна и отговаряща на собствените им нужди.

В зависимост от индивидуалното

възприемане на съдържанието и силата на тези фактори хората определят своето поведение спрямо организацията. Особено сензитивни в това възприемане са талантливите служители. Поради това организационната стратегия за управление на човешките ресурси, особено по отношение на талантите, трябва да е насочена към [2]:

- Създаване на организационна култура за мотивиране на талантливи служители, която възприема бизнес успеха като равнопоставен на успешната работа на талантите в екипа;

- Определяне на ключови позиции в организацията, които пряко въздействат върху успеха ѝ и които трябва да се заемат от хора с висока компетентност и подготовка;

- Групиране на служителите според изпълнението им и възможностите им за развитие и инвестиране от страна на компанията в най-подходящите сред тях;

- Разработване на политики за управление на различните групи служители и на индивидуални програми за развитие на талантите, ориентирани към заемане на високи и стратегически позиции;

- Анализ на риска от напускане на талантите и разработване на индивидуални планове за задържането им;

- Създаване на подходяща среда, която разпознава талантите като бизнес ресурс, така че тази култура да се приема на всички нива във фирмата.

- Въвеждане на политики, системи и процедури, които да осигурят просперитет на компанията, с активното участие на талантливите служители.

Реализацията на така описаната стратегия ще позволи да се открият талантливите служители вътре в организацията и да им се създадат мотиви за тяхното развитие и изява, и произтичащото от това желание да се задържат в организацията. Например, поэтапното увеличаване на отговорностите и задълженията в длъжностната характеристика на таланта ще провокира усещането му за сигурност и лоялност към тези, които са му гласували доверие. Талантът не би предал гласуваното му доверие, а процесът на професионално му израстване неминуемо ще е положителен. По същия начин стоят нещата и с

осигуряването на самостоятелност на таланта до определена степен в действията му, както и участието му при вземане на решения в екипа. Това ще му даде допълнителна увереност, следователно и мотивация. Така ще се увеличат възможностите за достигане до значими цели, които са приоритетни за организацията. Един талантлив служител винаги ще забележи и оцени, когато към него подхождат с нужното уважение и справедливост. Начин това да проличи е работодателят да му възложи управлението на някаква задача от изключителна важност за организацията, както и ръководенето на група от хора при изпълнението ѝ. Чувството за отговорност е силно изразено при талантите и те не биха допуснали да не се справят с възложена задача и гласуваното доверие. Друга важна част от условията, които един работодател би следвало да предложи на талантливия служител, за да го задържи са възможностите за обучения, тренинги, менторство, коучинг. Талантливите хора имат предпочитания към това да натрупват знания, да развиват умения, да се самоусъвършенстват. За тях е важно в някакъв етап дори да имат възможността да обучават други служители в организацията. Ефективен инструмент за задържането на талантите има и коучингът като цялостен и персонален подход към развитието на служителите. Той помага на талантливите служители да развият и усъвършенстват лидерските умения, да идентифицират конкретни цели за персонално си кариерно развитие. Като фактор за задържането на талантите в организацията трябва да се отбележи и възнаграждението на усилията на таланта. Въпреки, че за таланта заплащането не е основен фактор, важно е ръководителите да подобряват компенсационни пакети постоянно. Освен паричните награди, предимства като здравеопазване, пенсионни планове и други, играят решаваща роля за задържането на талантливите служители.

Това са само някои от стратегиите, които работодателите могат да прилагат за задържане на талантите в организацията. Трябва да се подчертае, че не всяка стратегия довела до задържането на талантите в една организация може безапелационно да се приложи и в друга.

Резултатът зависи както от мотивацията на самия работодател, управленските му умения за работа с хора, така и от личната мотивация на самия талант. Задържането на талантливия служител е възможно, само когато мотивацията на работодателя и на таланта се балансират. Ако приемем, че основният мотив на работодателя е да създаде конкурентоспособен, перспективен бизнес, а основният мотив на таланта е да се усъвършенства, така че да се реализират професионалните му цели и кариерни планове, то тогава баланса в мотивацията на двете страни е отговорност и ангажимент на ръководителя. Той трябва да предложи условия, които таланта да припознае като предпоставки за удовлетворяване на собствените му цели. Работодателят не може „да напусне“ бизнеса си, но талантът има избор и извън този бизнес. Затова днес говорим за борба за талантливи, отговорни служители, но те могат да бъдат създавани единствено и само от собствениците на бизнес, от ръководителите в този бизнес.

Заключение

Талантите в организацията са различен тип хора и се нуждаят от различен тип управление. Откриването и задържането им е не само ключов фактор в развитието и успеха на една компания, но и предпоставка за изграждане на специфичния образ на компанията в обществото и възприемането ѝ като желан работодател. Много организации днес развиват необходимата организационна култура и среда за откриване, подготовка и управление на талантливите си служители, популяризират тази своя дейност и така привличат нови мотивирани специалисти, готови да допринасят за успеха на компанията.

Задържането на таланта е предизвикателство за мениджмънта на организацията, защото този процес се изпълнява в среда, която е комплексна и се влияе от много фактори като демографски условия и обществени очаквания. Загубата на талантливи служители е проблем за организацията, не само защото трудно се намират и създават такива, но и поради загубата на натрупани до момента знания и умения, респ. финансови загуби. Стратегиите за задържане на талантите могат да бъдат успешни, единствено ако създават условия талантите да се чувстват

удовлетворени, ангажирани с мисията и целите на организацията, при което се балансират личните и професионалните им цели.

Използвана литература

1. Bacheva, E., (2010). Vuvezhdasht seminar na magistrska programa "Upravlenie i razvitie na choveshkite resursi".
2. Boyadzhieva, T., (2009), Upravlenie na talantite. Spetsialni tehniki za spetsialnite ni hora, sp. Menidzhur
3. Deni, R., (2007), Motiviray i specheli, Sofpres, Sofiya.
4. International Dictionary of Management, 1990.
5. Lyuki, R., (2005). Naemane I zadurzhane na nay – dobrite hora: Rukovodstvo za uspeshen biznes: avtoriteten otgovor na vashite vuprosi, Klasika i stil, Sofiya.
6. Regio, R., Portur, L., (2006). Bubedenie v industrialnata/organozatshionna psihologiya, Dilok, Sofiya.
7. Robertson, Allan; Abbey, Graham, (2003). Managing Talented People, Pearson Education Ltd, United Kingdom
8. Samoukina, N.V., (2008), Efektivna motivatchiya na personala, Sofpres, Sifiya.
9. Schoemaker, M. and Jonker, J. (2005), "Managing intangible assets: An essay on organising contemporary organisations based upon identity, competencies and networks", Journal of Management Development, Vol. 24 No. 6, pp. 506-518, <https://doi.org/10.1108/02621710510600964>
10. Styuart Kottshe, R., Dun, K., (2011). Koy sa vashite nay dobri hora. Sofiya, Anhira
11. Treysi, B., (2011). Privlechi I zadurzh nay-dobrite, Svetovna biblioteka, Sofiya.
12. Tumbeva, M., (2015), Rolyata na liderite v protshesa na upravlenie na talantite., Sbornik dokladi "Liderstvoto vreme za promeni" NBU.

Детерминанти на стойността на предприятията и редуциран стохастичен модел за оценяване

Златин Съръстов*

1. Въведение

Според съвременната парадигма детерминантите на стойността на едно предприятие са факторите, които влияят върху неговата оценка и пазарна цена. Тези фактори могат да бъдат групирани в няколко основни категории: финансови фактори, структурни и микроикономически пазарни фактори, индустриални и макроикономически фактори, организационни и управленски фактори. Стойността на едно предприятие е комплексен резултат от взаимодействието на тези фактори и тяхната динамика във времето. Настоящото изследване се фокусира върху финансовите фактори, тъй като всички останали намират своето финансово изражение и в този смисъл финансовите фактори ги обхващат в съществена степен. Например колкото по-големи, стабилни и растящи са приходите и свързаните с тях оперативни печалби, толкова по-висока е стойността на предприятието. Приходите и оперативните доходи в голяма степен определят свободният паричен поток, който е ключов показател за способността на фирмата да генерира възвращаемост за направените инвестиции в реални активи.

Предмет на изследването са идентифициране на значимите финансови детерминанти на стойността, редуцирането им

до главните посредством елиминиране на всички иначе важни фактори, за които е възможно да бъдат представени във функционална зависимост. Крайната ни цел е да изградим един абстрактен и редуциран модел на стойността, основаващ се на няколко екзогенни фактора, като елиминираме всички останали параметри включително и инвестиционните разходи от кръга екзогенните фактори. Редукцията до крайните изначални детерминанти на стойността позволява надграждането на модела с включване на несигурността. При него детерминантите се третират като случайни величини, а проекцията им напред във времето като случайни вектори. Тези стохастични процеси определят функционално свободните парични потоци, а от там и настоящата стойност на инвестициите в реални производствени активи. Редукция на факторите определящи паричните потоци можем да постигнем единствено ако демонстрираме, че те са функционално зависими от останалите фактори, например приходите от продажби и оперативния марж, които съотнесени спрямо инвестирания капитал определят ефективността (обращаемостта) на капитала и неговата рентабилност.

Изследването ползва, надгражда и генерализира основните постановки във Велев, Димов и Съръстов [12], които третират детерминантите на корпоративните инвестиции в реални активи и поставят инвестициите в нетекущи активи и оборотен капитал във функционална зависимост от приходите от продажби на предприятието и оперативните печалби свързани с тези приходи. Настоящото изследване ползва тази функционална зависимост, за да елиминира инвестициите сред детерминантите и изгради пряка връзка между стойността, паричните потоци и техните крайни детерминанти.

Съществуващата икономическата литература изобилства с изследвания на детерминантите на стойността и корпоративните инвестиции като интерес представлява етапа на теоретичното развитие на неокласическия синтез в тази проблемна област и подлагането му на поредица от емпирични тестове. Началото поставят

* ас. д-р Златин Съръстов
Катедра „Финанси“,
Университе за национално и световно стопанство, София

фундаменталните теоретични постановки на Jorgenson [1], който залага основите на неокласическа теория за инвестиционния избор, като акцентира върху значението на разходите за капитал и предлага модел, в който търсенето на капитал се определя от цената на капитала, включително и фактори като данъчно облагане и лихвени проценти. Tobin и Brainard [2], [3] изследват ролята на финансовите посредници в предаването на ефектите от паричната политика включително и върху инвестициите и разглеждат предизвикателствата и потенциалните трудности при изграждането на финансови модели. Tobin [4] развива концепцията за коефициента "q" на Тобин, който измерва съотношението между пазарната стойност на фирмата и заместващите разходи на нейните активи, и разглежда как това съотношение влияе върху инвестиционните решения. Тази конструкция е доразвита от Hayashi [5] и най-общо демонстрира, че ако едно предприятие може без допълнителни разходи (фрикция) да променя обема на ангажираните в производство основни средства, то решението колко капитал да бъде използван е статично решение при което равновесие се постига когато пределната възвращаемост от приложението на капитал е равна на неговата цена или $Q=1$. Hayashi демонстрира, че при определени условия средното "q" може да служи като показател за маргинално "q", което улеснява емпиричния анализ на инвестиционното поведение на фирмите. Инвестиционното решение се превръща в още по-интересен динамичен проблем, когато очакванията за бъдещите инвестиционни възможности определят настоящите инвестиционни разходи в условията на трудно и скъпо пренастройване на количеството ангажирани основни средства и невъзможност за незабавна промяна. Научните изследвания от последните шест десетилетия се фокусират върху две основни оперативни затруднения – разходи за пренастройване и необратимост на инвестициите, както и финансовите затруднения свързани с привличането на капитал от външни източници. Необратимостта е изследвана в контекста на инструментариума от реални опции от Dixit и Pindyck [6] в условията на отчитане на несигурността. Транзакционните разходи

свързани с привличането на капитал от външни източници и стъпваща върху емпирично демонстрираната връзка между вътрешните свободни парични потоци и инвестиционните разходи е разглеждана първоначално от Fazzari, Hubbard и Petersen [7] и е обект на активна научна дискусия, като Erickson и Whited [8] и Altı [9] твърдят, че пределният коефициент Q е единствената детерминанта на инвестиционните разходи и всяка една девиация се дължи или на емпирични грешки или на грешна спецификация на прилагания модел. Li, J., & Zhang, W. [13]. анализират факторите, които влияят върху стойността на компаниите в индекса S&P 500, използвайки панелни данни. Основните детерминанти идентифицирани от тях включват финансов ливъридж, ликвидност, размер на фирмата и корпоративно управление. Chen, H., & Liu, X. [14]. изследва ролята на дигитализацията в създаването на стойност за предприятията посредством оперативната ефективност, намаляване на транзакционните разходи и устойчив ръст. Rahman, F., & Setiawan, D.. извършват систематичен литературен преглед като изследването идентифицира основните детерминанти на стойността на фирмите, като основните фактори включват доходност на активите, капиталова структура и макроикономически индикатори. Wang, Y. [16] разглежда инвестирането на база стойност в съвременния икономически контекст и чрез анализ на казуси формулира стратегии за идентифициране на подценени активи и устойчиви дългосрочни инвестиции. Morgan Stanley. [17] анализират методите за оценка на предприятия чрез пазарни множители като EV/S, EV/EBITDA и P/E и разглеждат предимствата и ограниченията на различните оценъчни подходи.

Въз основа на модерния теоретичен синтез в корпоративните финанси, стойността на едно предприятие или инвестиция в реални активи зависи от очакваните бъдещи парични потоци с хоризонт икономическият им живот и цената на капитала.

Според Велев, Димов и Съръстов [12] предприятията инвестират поради две основни причини. На първо място, инвестиции са необходими за заместване на износени или

повредени оборудване, машини, съоръжения и сгради. Тези инвестиции обикновено се наричат капиталови разходи и са предизвикани от непрекъснатата амортизация на основните средства за производство. На второ място, инвестиции се извършват за въвеждане в експлоатация на нови оборудване, машини, съоръжения и сгради с цел увеличаване на производствения капацитет, като основната мотивация е нарастване на обема на дейността, редуциране на дългосрочните разходи за производство, увеличение на конкурентоспособността и увеличение и поддържане на рентабилността.

Без да ги квалифицира, настоящото изследване оставя на страна въпросите относно разходите за пренастройване, необратимостта и финансовите ограничения и се фокусира върху детерминантите на стойността и свързаният с нея коефициент Q , като надежден индикатор за кръга от инвестиционни възможности на дадено предприятие, а от там и на инвестиционните му разходи, и се опитва да намери начин за определяне на стойността и размера на необходимите инвестиционни единствено въз основа на крайните факторите, които предопределят Q .

За идентифициране и анализ на детерминантите използваме за основа опростения модел с елементи на случайност за определяне на стойността на хипотетично предприятие по метода на сконтираните парични потоци [10], който да включва единствено съществените определящи фактори. В него са отграничени факторите, които пораждаат несигурност (риск) и тези които са детерминистични. При избор на това дали определена факторна променлива е детерминистична или случайна се прилага критерият за степен на контролируемост от страна на ръководството на предприятието. Например, цената на произвежданата и продаваната стока или услуга при условия на идеална конкуренция зависи предимно от пазара. Ръководството не може да определи самостоятелно конкретно ниво на цената, а в най-добрия случай да зададе вероятно пространство, в което тази величина да заема стойности. Аналогичен е случаят с обема на реализираните продажби. Тези две величини в

модела се приемат за случайни в определени граници и се моделират като такива. Авторите на този модел твърдят „Противно на това размерът на инвестициите в дълготрайни активи в голяма степен подлежи на управленческа дискреция и можем да считаме стойността на тази величина като подлежаща на определяемост и да ѝ зададем конкретен размер“. В настоящият текст ние твърдим, че тази определяемост е слаба и не се отнася до размера на тези инвестиции, а по скоро до решението дали да бъдат извършени или не, което се основава на очакванията за пределния коефициент Q на Тобин. По отношение на времето позициониране, тези разходи също би следвало да предхождат очакваната генерирана от тях дейност.

Използваме и следваме конструкцията на Велев, Димов и Съръстов [12], която допълваме, адаптираме и надграждаме. Нека приемем, че са налице атрактивни инвестиционни възможности и $Q > 1$. Това означава, че настоящата стойност на очакваните парични потоци от бъдещата дейност е по-голяма от необходимите за нея инвестиционни разходи ($NPV > 0$) или са налице монополни или квази монополни ренти, които позволяват на предприятието да реализира положителна икономическа добавена стойност за определен период от време. Тези ренти могат да се дължат, както на ексклузивен достъп до познание и технологии, така и до географски и други природни или социални ресурси. Евентуалната реализация на тази възможност предполага реализирането на очаквани бъдещи продажби на стоки или услуги. За тяхното производство е необходим производствен капацитет, който на свой ред предполага извършването на необходимите за това инвестиции. Този ред на мисли ни води към дефинирането на следното твърдение.

Твърдение (Т1): Очакваните продажби, предвид пазарните възможности и конкурентите действия предопределят размера на нужния производствен капацитет и съответно на обема от необходимите капиталови разходи за придобиването му.

Производственият капацитет и продажбите биха могли да се опишат със стандартна производствена функция, като тази предложена

от Jorgenson [1], като по този начин дефинираме и оперативния марж или печалба от дейността. В условията на бъдеща несигурност тази функция следва да включва необходимите елементи на случайност, както демонстрираме по нататък в настоящия текст. Производствената функция, задава връзката между инвестиционния разход за необходимия производствен капацитет и очаквания ефект от него, като инкорпорира както икономически така и чисто физически параметри и аргументи.

Тази логика на свой ред ни води до:

Твърдение (Т2): Очакваната рентабилност на продажбите и производителност на инвестиционните разходи определят в пълна степен размерът на инвестиционни разходи, който една стопанска дейност може да издържа и съответно да възвърне за очакван хоризонт от време.

Свободният паричен поток, който е основният източник за възвръщане на инвестициите се дефинира като разликата между нетния оперативен паричен поток след данъци с прибавени амортизационни и други непарични разходи и капиталовите инвестиции въз основа на възприетия индиректен подход изложен в Copeland [11]. Това ни води към допълване на конструкцията [12] със следното:

Твърдение (Т3): Очакваните продажби напред във времето и очакваната рентабилност от тези продажби определят оперативния паричен поток и предвид (Т1) и (Т2) предопределят капиталовите инвестиции и съответно свободният паричен поток, а от там и стойността на инвестицията в реални активи след включване на цената на капитала.

Тъй като инвестиционните разходи се извършват дискретно, обикновено наведнъж или на ясно открити етапи е необходимо тяхното разлагане (анюизиране) по периоди за постигане на количествена съотносимост и сравнимост с параметрите на производствената функция и включването им в една разширена нейна версия.

Като по никакъв начин не изключваме дискрецията на ръководството на предприятието да предприеме или не една инвестиция, кога и по-какъв начин, твърденията

1 и 2 показват, че тези решения при хипотезата за рационално поведение в голяма степен зависят от (Т1) това, което е нужно за дейността и (Т2) това което тази дейност може да си позволи да издържа и евентуално възвърне изцяло предвид очакваната рентабилност. Второто е обхванато в пълна степен от коефициента Q на Tobin и конкретно в от пределната стойност на коефициента.

Нека предвид (Т1) и (Т2) да дефинираме следните две функционални зависимости:

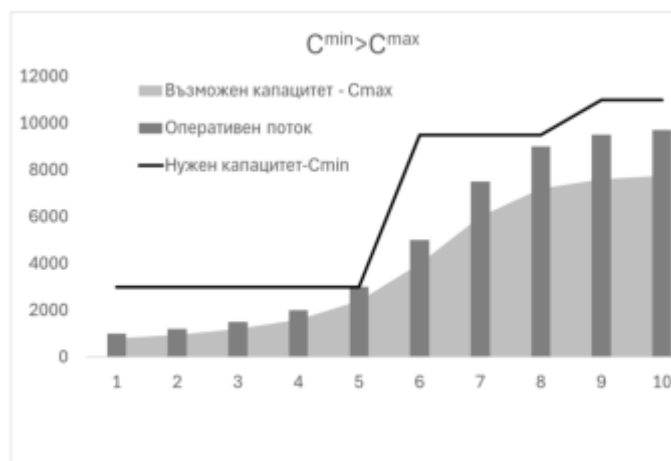
$C^{\min} = \Phi(E(S_1) \dots E(S_j)), i=1 \dots T, j=N$, която да задава минимално необходимите инвестиции за извършване на очакваните продажби, за обозрим период от време с хоризонт T .

$C^{\max} = \Psi(E(m_1) \dots E(m_j)), i=1 \dots T, j=N$, която да задава максималните инвестиционни разходи които предвид очакваните печалби, за обозрим период от време с хоризонт T , дейността може да си позволи да покрива, с достатъчна степен на вероятност.

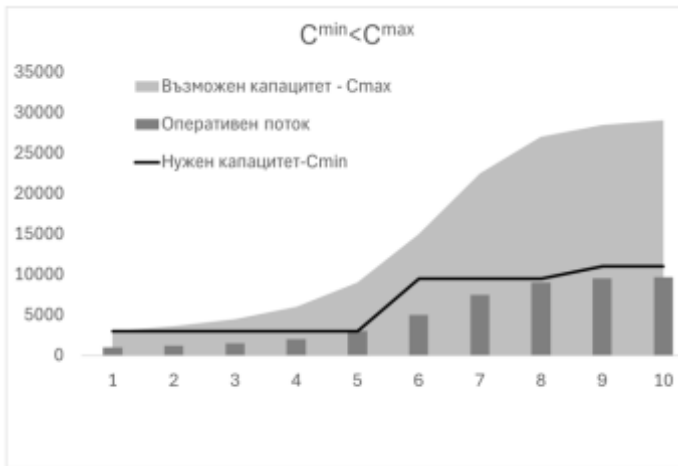
Нека разгледаме следните няколко случая:

(1) Ако $C^{\min} > C^{\max}$, то въпросната инвестиция е икономически непригодна, тъй като изискуемите инвестиции са по големи от това което дейността може да си позволи и предполага $Q < 1$;

(2) Ако $C^{\min} < C^{\max}$, разглежданата инвестиция е изгодна и предполага $Q > 1$

Фиг. 1. Неадекватен капацитет

Фиг. 2 Адекватен капацитет

Възможно е функциите $\Phi(\cdot)$ и $\Psi(\cdot)$ да бъдат зададени и специфицирани по най-различни способы, които отчитат (а) връзката между пазарите на факторите на производство и тези на готовата продукция (б) производителността на ангажираните технологии и капиталови разходи и (в) възможните траектории на реализация на бъдещето и поредността на реализацията на състоянията, до които ни води несигурността. Те могат да вземат предвид различни хоризонти, предвид очакваната годност на придобитите вследствие на инвестицията основни средства и капацитет. Не предлагаме конкретна спецификация, тъй като предпочитаме да работим с най-обща дефиниция.

По този начин демонстрирахме, твърденията (Т1) и (Т2) са разумни и логически издържани и предполагат устойчивост на инвестиционните решения.

Нека както в Велев, Димов и Съръстов [12] дефинираме функция, която обхваща дефинираните вече функционални зависимости, за C^{\min} и C^{\max} , така че и двете ограничителни условия да бъдат спазени в тяхната комбинация:

$$c = \Xi((\Phi(S_i), \Psi(m_i))) \quad (1),$$

като c е коефициента на необходимите инвестиции спрямо приходите от продажби предвид разгледаните ограничителни функции. Ако работим при отсъствието на необратимост

и разходи за настройка на обема на основните средства би могло да заема и отрицателни стойности. Отново не предлагаме конкретна функционална спецификация, тъй като искаме да разгледаме проблема в най-общия случай.

Използваме динамичен модел на предприятието във времето, който се описва със система от уравнения съдържащи детерминистични и случайни величини както и константни параметри при определени ограничителни условия. Продажбите, оперативни печалби и функционално изведените свободни парични потоци заемат формата на случайни процеси.

Крайната ни цел е да покажем, че стойността на едно предприятие зависи единствено от очакваните продажби и оперативна печалба и техния вероятностен профил.

2. Описание на модела

Съставяме модел на предприятие, в което единствено продажбите, оперативният марж и цената на капитала са екзогенни фактори. Следваме модела на Димов, Каменарова и Съръстов [10] и разглеждаме предприятието като система от зависими случайни процеси и детерминистични величини във времето за периода $[t_0, t_n]$, където t_0 е последният отчетен период, а t_i при $i \in [1, n]$ и $n \in \mathbb{N}$, е i -ти прогнозен период. Работим с дискретни случайни процеси и непрекъснати случайни величини. Това е удачно, защото в практиката планирането и отчитането на дейността се извършва по периоди, а не непрекъснато във времето.

Дефинираме стойността на предприятието като сбор от настоящата стойност на сконтираните във времето със сконтови проценти r_i свободни парични потоци (F_i) за периодите t_1, t_2, \dots, t_n и настоящата стойност на свободните парични потоци отвъд хоризонта t_{n+1} , зададени като перпетуитет по следната формула:

$$V = \sum_{i=1}^n \frac{F_i}{(1+r_i)^i} + \frac{F_{n+1}}{r_{n+1}(1+r_i)^n} \quad (2)$$

При дефиниране на свободните парични потоци за всеки един от периодите $i=1, 2, \dots, n$,

следваме Копланд (1995)[11]:

$$F_i = N_i - C_i - \Delta W_i + D_i \quad (3)$$

където:

- F_i е свободният паричен поток;
- D_i са амортизационните разходи;
- $N_i = (P_i - D_i) \cdot (1 - T)$ е обложената оперативна печалба след данъци
- T е данъчната ставка,
- P_i е оперативна печалба преди данъци и амортизация;
- C_i са капиталовите инвестиции;
- ΔW_i е изменението (инвестициите) на нетния оборотен капитал $W_i - W_{i-1}$.

Нека с S_i обозначим продажбите, като S_0 са продажбите за изходния, последен реализиран и отчетен период, а $S_i, i=1, 2, \dots, n$ са прогнозните продажби за бъдещите периоди от t_1 до t_n .

Приемаме, че мащаба на дейността, представен посредством размера на приходите от продажби (S) е определящ за всяка една от величините в дясната част на равенството (3). Следователно тези величини могат да бъдат представени като функционално зависими от приходите от продажби. Приемаме, че тези функционални зависимости са линейни от следния вид:

- $P_i = m_i S_i$, където m_i е коефициентът на оперативна рентабилност, (4)

- $C_i = c_i S_i$, c_i е коефициентът на капиталови инвестиции, (5)

- $D_i = d_i S_i$, d_i е коефициентът на амортизационните разходи, (5)

- $W_i = w_i S_i$, а w_i е коефициентът на инвестиции в оборотен капитал. (6)

Следователно паричните потоци можем да представим като функция от приходите от продажби (S_i), коефициента на оперативната рентабилност (m_i), коефициента на амортизациите (d_i), коефициента на капиталовите инвестиции (c_i) и коефициента на оборотен капитал (w_i) като заместим (4)-(7) в (3):

$$F_i = m_i(1 - T)S_i + d_i T S_i - c_i S_i - (w_i S_i - w_{i-1} S_{i-1}) \quad (8)$$

Приходите от продажби можем да представим като времева редица, в която:

$$S_i = S_{i-1} \cdot (1 + g_i), \quad i = 1, 2, 3, \dots, n \quad (9)$$

Където g_i е ръстът или съответно спадът на продажбите в съответния период. Интуитивната обосновка за това е, че в практиката продажбите за всеки един период се различават, но са съотносими по мащаб с тези през предходния период. Основа за проекцията е S_0 , последната отчетна величина, която считаме за известна, тъй като е реализирана, а не очаквана.

Можем да приемем, че коефициента на оборотния капитал е константна величина, $w = w_1 = w_2 = \dots = w_n$.

След опростяване на (8) и заместване на (9) в него следва:

$$F_i = S_i \left[(1 - T)m_i - w_i + \frac{w_i}{1 + g_i} + d_i T - c_i \right] \quad (10)$$

Предвид (8) е валидна следната формула:

$$S_i = S_0 \prod_{j=1}^i (1 + g_j) \quad (11)$$

Следователно:

$$F_i = S_0 \left[(1 - T)m_i + d_i T - c_i - w_i \frac{g_i}{1 + g_i} \right] \prod_{j=1}^i (1 + g_j) \quad (12)$$

Предвид (1) можем да заместим и елиминираме c_i в (12) и получаваме следната функция за паричните потоци:

$$F_i = S_0 \left[(1 - T)m_i + d_i T - \Xi((\Phi(S_i), \Psi(m_i)) - w_i \frac{g_i}{1 + g_i} \right] \prod_{j=1}^i (1 + g_j) \quad (13)$$

Така дефинирани паричните потоци във всеки един период са поставени във функционална зависимост единствено от продажбите от последния отчетен период S_0 и продукта от периодните им изменения g_j за всички предходни проектни периоди и текущата

период t_i , умножени по маржа за оперативна рентабилност за периода, намалени с коефициента на корпоративния данък (T), към които са прибавени некасовите разходи и са извадени капиталовите инвестиции.

Предвид (1) инвестициите в нетекущи активи биха били извършени единствено и само ако свободните оперативни парични потоци от дейността могат да ги покрият.

Демонстрирахме как коефициентът на капиталовите инвестиции, може да бъде дефиниран единствено посредством очакваните продажби и очакваната рентабилност (1), обхванати изцяло от коефициента на Тобин - Q . Посредством (13) демонстрираме как стойността представена посредством паричните потоци зависи единствено от очакванията за рентабилността (m) и мащаба (S) на дейността.

Изоставяме възможността за последващо факторно разлагане на продажбите на обем продукция по средна цена, тъй като това би усложнило представянето, без да внесе допълнителни ползи от гледна точка на поставената задача. Подобно представяне би изисквало отделни предположения както за развитието на цените и на обемите, така и на взаимовръзката между тези две величини, която според икономическата теория е различна за конкретните стоки и пазари и зависи от еластичността на търсенето и предлагането. Изоставяме и декомпозирането на маржа на рентабилност, който зависи от връзката между пазарът на крайния продукт и пазара на производствените фактори, която е технологично и конкурентно обусловена.

Интуитивно приемаме, че изменението на продажбите g_i и оперативната рентабилност m_i са случайни дискретни процеси. Останалите променливи в дясната част на (13) приемаме за детерминистични променливи. Последното условие може да бъде освободено. По този начин, залагаме в модела предположението, че инвестиционният процес в предприятието, както и управлението на оборотния капитал ще бъдат предопределяни от успеха на дейността, а именно рентабилната реализация на произвежданите стоки и услуги.

3. Приложение на модела

Прилагаме съставения модел с примерна параметризация, като двете стохастични величини, ръст на продажбите и оперативен марж следват съответните процеси:

$g \sim N(\mu, \sigma)$ – нормално разпределние водещо до аритметично брауново движение и позволяващо отрицателни ръстове;

$m \sim OU(\mu, \sigma, \theta)$ – авторегресионен процес на Орнщайн Уленбек;

Мотивацията за избора на тези вероятностни разпределения и съответстващите им процеси е, че ръстовете на продажбите и оперативните маржове може да са отрицателни. Оперативния марж и в теорията и практиката притежава авторегресионност към дългосрочна средна величина. Избраните стохастични процеси отговарят на тези съображения.

Избраната среда за прилагане и изпълнение на симулация с модела е Python поради разпространеността на този програмен език и лесното му разчитане, включително и от неспециалисти. Приложение в електронни таблици също е възможно, както е демонстрирано с негови прототипи от Димов [10].

Параметризацията на модела и програмният код за неговото изпълнение Python са представени на следната фигура.

```
import numpy as np
import matplotlib.pyplot as plt
import pandas as pd # За удобна статистика
# --- Параметри ---
np.random.seed(42)
n = 10 # Прогнозен период (години)
num_simulations = 100 # Брой симулации
S0 = 1000 # Изходни продажби
T = 0.1 # Данъчна ставка
r = 0.1 # Фиксиран дисконтов процент (10%)
w = 0.1 # Коефициент на оборотния капитал
d = 0.08 # Коефициент на амортизация
c = 0.12 # Коефициент на капиталови инвестиции
# --- Параметри за GBM и OU ---
```



```
mu_g, sigma_g = 0.05, 0.1 # GBM: Среден ръст 5%,
волатилност 10%

theta_m, mu_m, sigma_m = 0.3, 0.3, 0.1 # OU: Среден
марж 40%, волатилност 15%, скорост 0.3

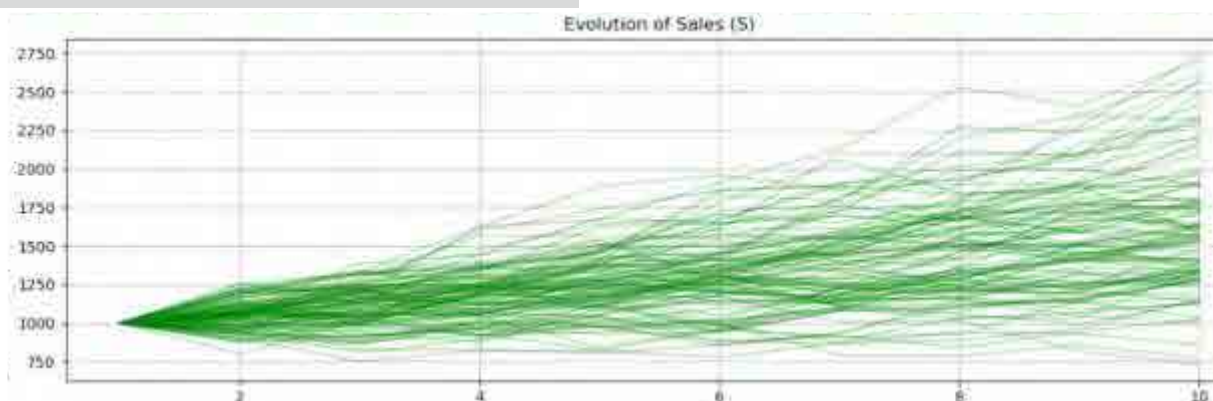
dt = 1
# --- Симулации ---
all_F = np.zeros((num_simulations, n))
all_S = np.zeros((num_simulations, n))
all_P = np.zeros((num_simulations, n))
all_PV = np.zeros(num_simulations)
all_m = np.zeros((num_simulations, n))
all_g = np.zeros((num_simulations, n))
for sim in range(num_simulations):
    # --- GBM за ръста g ---
    g = np.full(n, mu_g)
    for i in range(n):
        dW = np.random.normal(0, np.sqrt(dt))
        g[i] = mu_g * dt + sigma_g * dW
    # --- OU за оперативния марж m ---
    m = np.ones(n) * mu_m
    for i in range(1, n):
        dW = np.random.normal(0, np.sqrt(dt))
        m[i] = m[i-1] + theta_m * (mu_m - m[i-1]) * dt +
sigma_m * dW
    # --- Изчисление на продажбите S_i ---
    S = np.zeros(n)
    S[0] = S0
    for i in range(1, n):
        S[i] = S[i-1] * (1 + g[i])
    # --- Оперативна печалба P_i = m_i * S_i ---
    P = np.zeros(n)
    for i in range(n):
        P[i] = m[i] * S[i]
    # --- Свободни парични потоци F_i ---
```

```
F = np.zeros(n)
for i in range(n):
    F[i] = S[i] * ((1 - T) * m[i] + d * T - c - w * g[i]) / (1 +
g[i])
# --- Настояща стойност PV(F) ---
PV_F = np.sum(F / (1 + r) ** np.arange(1, n + 1))
all_PV[sim] = PV_F
all_F[sim, :] = F
all_S[sim, :] = S
all_P[sim, :] = P
all_m[sim, :] = m
all_g[sim, :] = g
# --- Изчисление на стойността на предприятието ---
enterprise_value = np.mean(all_PV)
```

Фиг. 3. Код за приложение на модела в Python

Визуално може да обследваме резултатите от тази Монте Карло симулация. Следва да се има предвид, че параметризацията е примерна. При прилагане на подхода, за конкретен казус, следва да се вземат предвид както историческите централни моменти на основните параметри, така и аналогичните им от пазарни анализи.

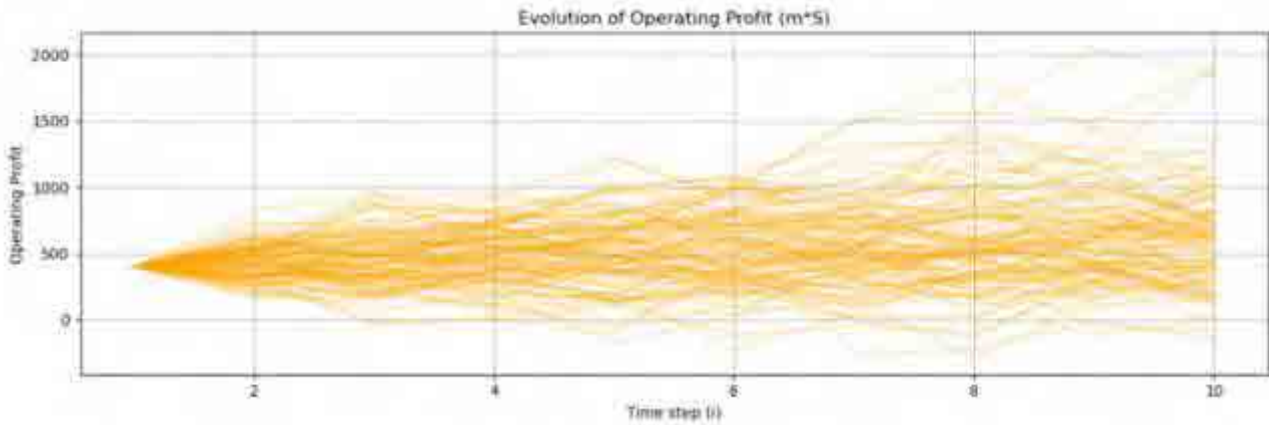
Симулацията генерира строго положителни стойности на бъдещите продажби, фиг.4. Ръстовете на продажбите следват аритметичен браунов процес и са независими и стационарни. Те могат да заемат и отрицателни стойности. Продажбите обаче, следват геометричен браунов процес и са строго положителни поради начина, по който са дефинирани в (9), а именно $S_i = S_{i-1} * (1 + g_i)$.

Фиг.4. Еволюция на продажбите за 10 периода, (S_i)– 100 опита

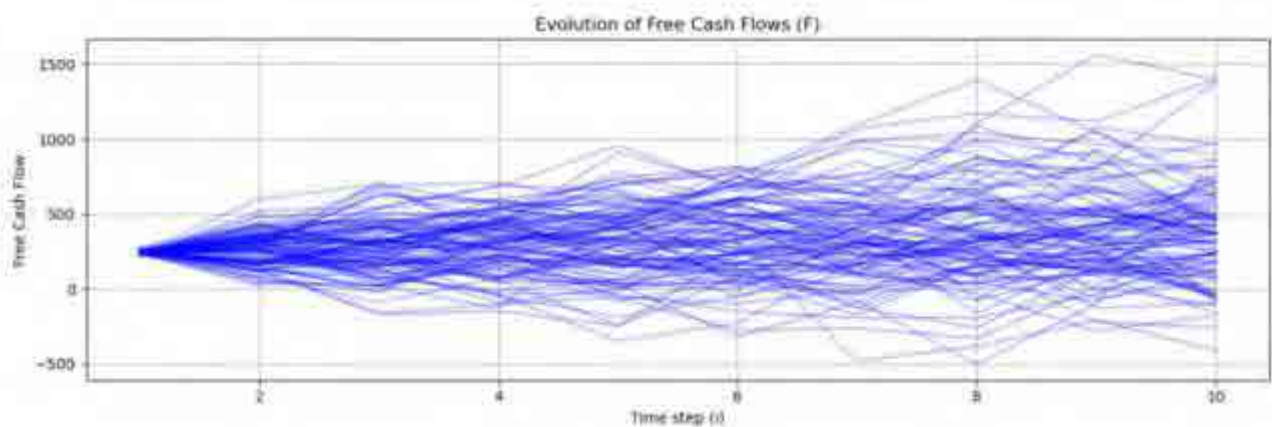

От фиг.5. е видно, че оперативната печалба може да заема и отрицателни стойности, което кореспондира с практиката. Симулираните продажби са произведение на две случайни величини, $m \cdot S$, едната от които следва геометричен браунов процес а другата авторегресионен на Орнщайн Уленбек. Резултатът е вариация по слаба от тази на продажбите, но по голяма от тази на оперативния марж.

Фиг.5 Еволюция на оперативната печалба, $(m_i \cdot S_i)$ – 100 опита

Свободните парични потоци притежават подобни на печалбата характеристики (статистически моменти), но отместени поради ефекта на включените във функционалното им извеждане детерминистични променливи.

Фиг.6 Еволюция на свободните парични потоци, (F_i) – 100 опита

За формиране на цялостна представа на таблица 1 е представена дескриптивната статистика на основните променливи. Следва да се отбележи, че с изключение на маржа, m и ръста, g останалите процеси не са стационарни. Въпреки това дескриптивната статистическа картина не съдържа стойности, които да сочат към нелогичност и нереалистичност на построения модел и неговата параметризация и избор на стохастична характеристика.

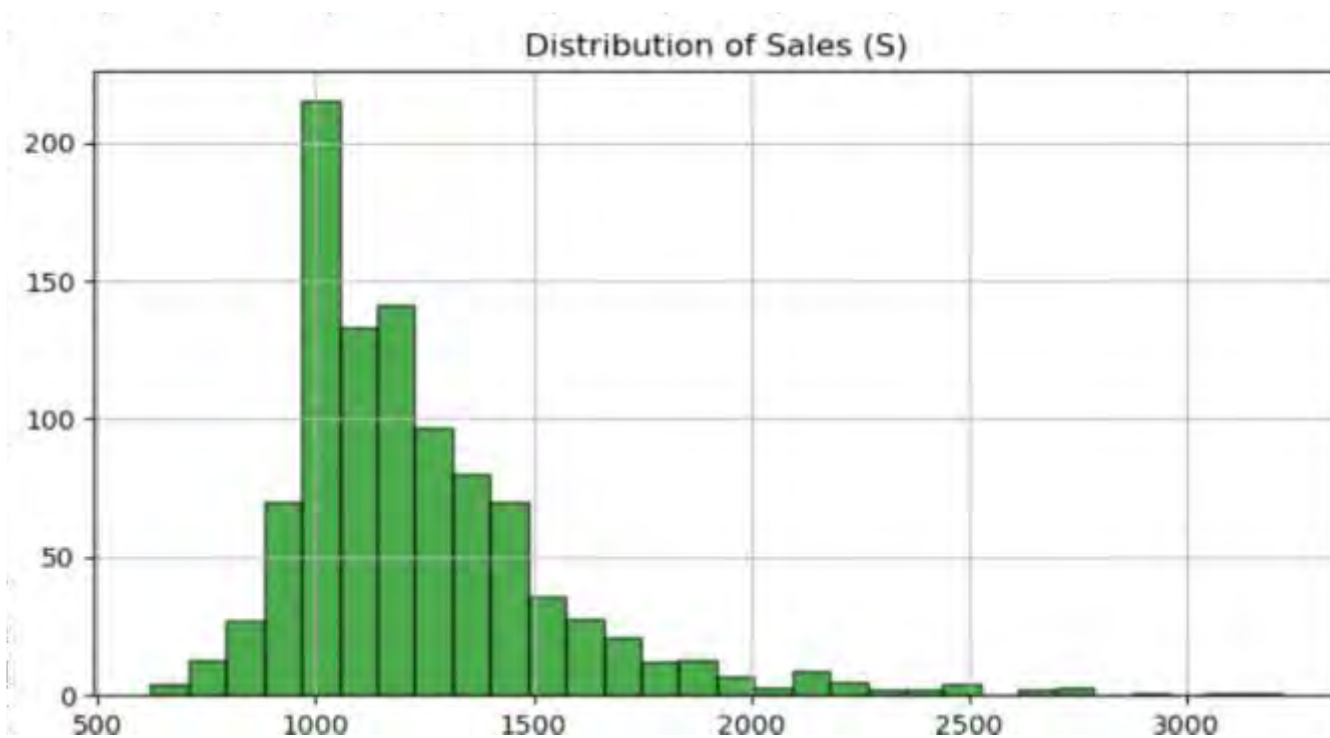

	S	P- m*S	F	m	g
N	1000	1000	1000	1000	1000
μ	1291.695395	529.710636	325.426829	0.413243	0.055842
	326.910407	299.815359	257.207068	0.192368	0.098709
Min	729.928402	-296.061582	-504.351268	-0.200244	-0.237226
25%	1037.279667	358.542211	180.596959	0.299513	-0.009179
50%	1217.717027	476.083387	287.923655	0.400000	0.053663
75%	1452.733785	686.890481	457.176794	0.534293	0.117221
Max	2740.762045	2045.717881	1562.659060	1.022384	0.435273

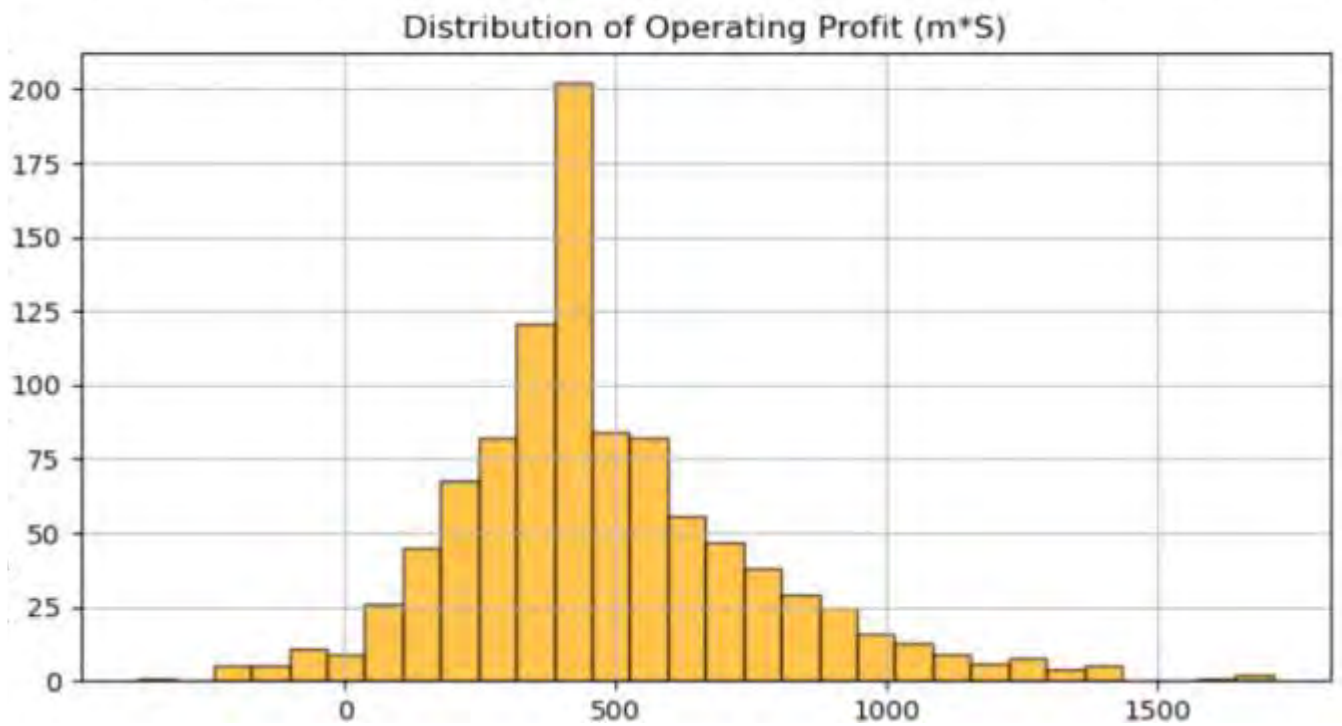
Таблица 1 Дескриптивна статистика на основните параметри

Средната стойност на предприятието при така параметризирания модел е 1920.48 единици. Тази стойност следва да бъде разглеждана единствено и само предвид зададената стойност на продажбите, $S_0 = 1000$ в момент t_0 и в неназована валута. Може да се отбележи, че генерираната стойност $EV=1920.48$ съответства на пазарен множител $EV/S = 1,920$. Тази стойност на множителя е срещана в практиката и показва, че въпреки своята висока степен на абстракция моделът може да бъде приложен към реални казуси и обекти на изследване в практиката.

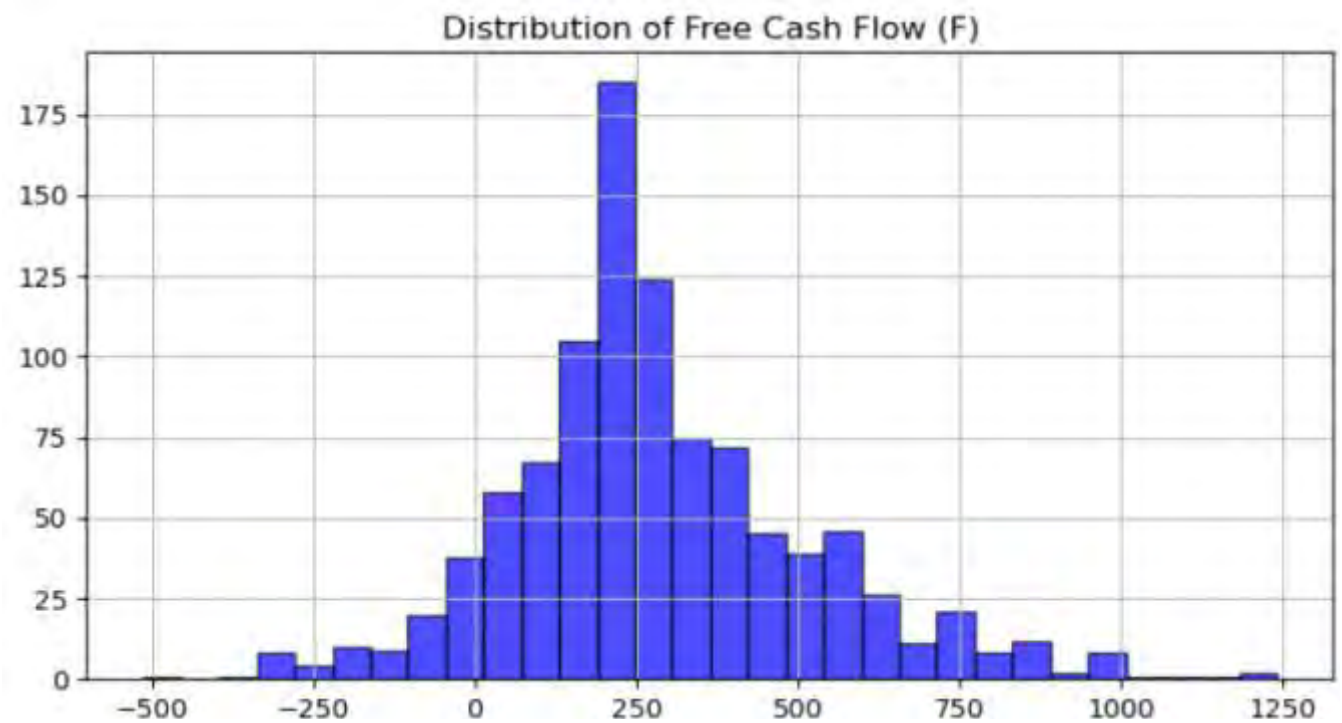
За допълнително обследване на поведението на модела, представяме и хистограми на основните междинни и крайни вектори от променливи. Тяхната роля може да бъде единствено и само контролна, поради това, че както вече беше отбелязано, процесите не са стационарни с изключение на тези на ръста на продажбите и оперативния марж. Централната тенденция ясно е открояна при оперативния марж, което се дължи на дизайна на експеримента и избора на авторегресионен OU процес.

Фиг. 7. Разпределение на продажбите

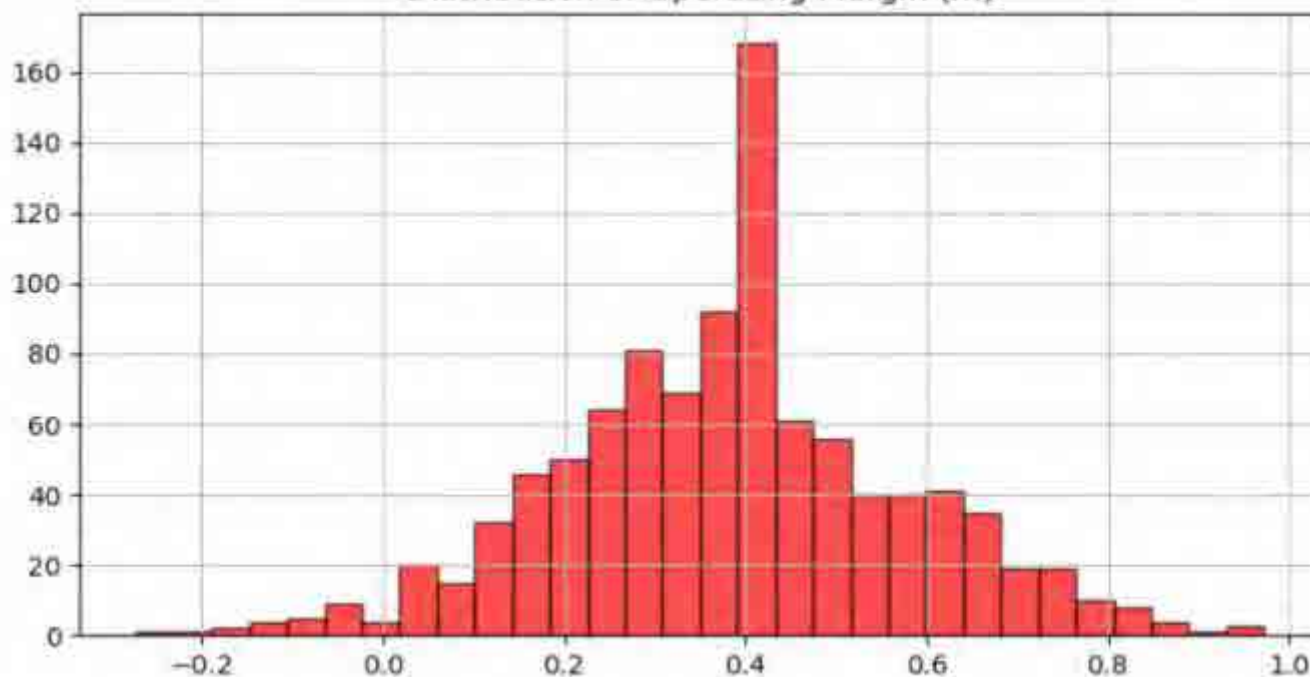
Фиг. 8. Разпределение на оперативните печалби

Фиг. 9. Разпределение на оперативните свободния паричен поток

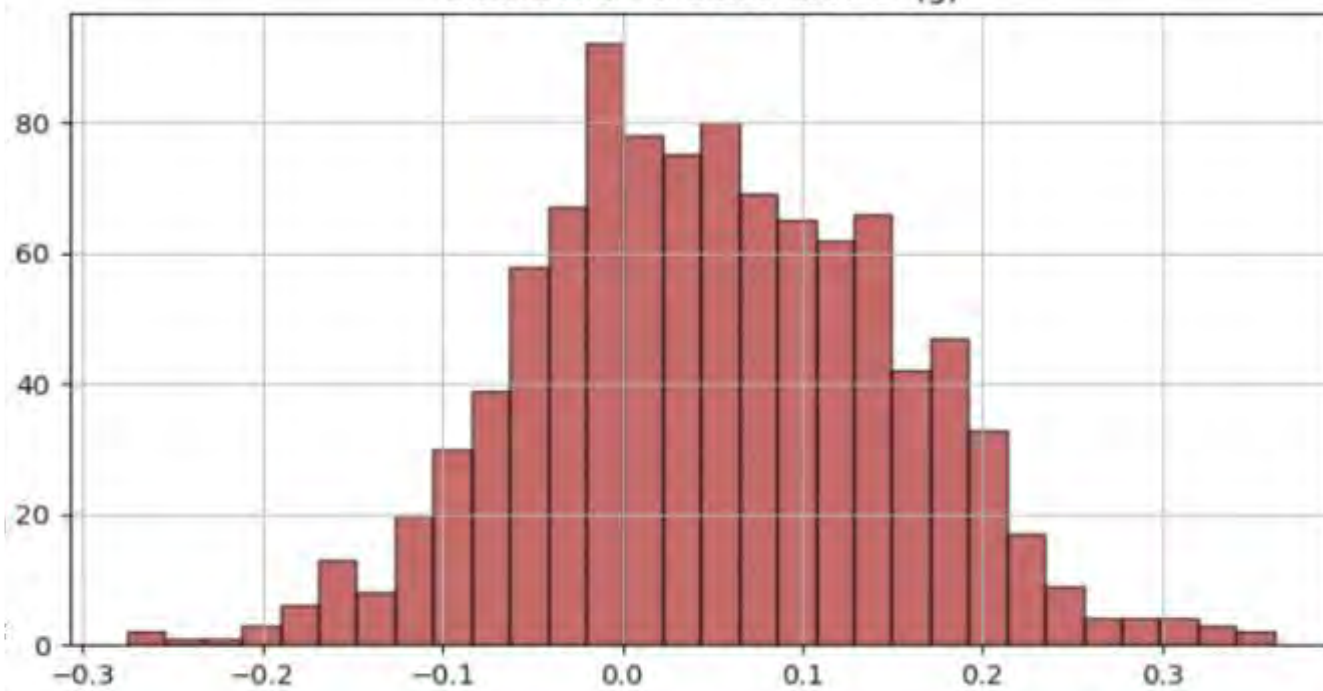

Distribution of Operating Margin (m)

Фиг. 10. Разпределението на операционния марж

Distribution of Sales Growth (g)

Фиг. 11. Разпределението на растежа на продажбите

4. Заключение

В настоящото изследване беше представен модел за оценка на стойността на предприятието, основан на ключови финансови детерминанти като ръста на продажбите и оперативната рентабилност. Основната цел беше да се разработи концептуално опростена, но теоретично обоснована рамка, в която инвестиционните разходи не са независима променлива, а ендогенен резултат от динамиката на приходите и печалбите.

Идентифицирахме и дефинирахме детерминантите на стойността на предприятия, като ги редуцирахме единствено до очакваните продажби и очакваната рентабилност от тях и елиминирахме фактора на капиталовите инвестиции, който приехме за ендогенен и функционално зависими от детерминантите. Твърдението ни е, че те биха били извършени единствено и само ако, могат да бъдат поставени и определени във функционална зависимост от мащаба на дейността (т.е. продажбите) и рентабилността от тях (оперативния марж). Изискванията за инвестиционните разходи са те да са стриктно по-малки от това, което дейността може да си позволи да покрива с достатъчна степен на вероятност.

Дефинираният модел и неговото експериментално приложение върху хипотетичен случай демонстрира валидността на тези наши твърдения и се основава на нормативната икономическа теория и основно на Jorgenson [1] и Tobin [4]. При проиграване на модела получените разпределения на свободни парични потоци и стойността са нормални. Моделът се държи аналогично и при други произволни нива на детерминистичните величини. Поради своята простота и софтуерно приложение в достъпни програмни езици както и в електронна таблица моделът може относително лесно да се използва за валидирането на твърденията изложени в настоящия текст и подобни на тях.

Резултатите от проведените Монте Карло симулации потвърждават хипотезата, че стойността на предприятието може да се редуцира до функционална зависимост от ръста на продажбите и оперативната рентабилност,

докато инвестиционните разходи са могат да се приемат като ендогенна междинна променлива, която се поставя във функционална зависимост от същите фактори без да се загубят аналитичността, адекватността и обяснителната му способност.

Основно предимство на предложената методология е опростяването на оценъчния процес, без това да компрометира неговата аналитична стойност. Чрез използването на стохастични процеси за моделиране на динамиката на продажбите и рентабилността, моделът предлага по-реалистичен подход в сравнение с класическите детерминистични модели.

Друг важен аспект е, че докато моделът не елиминира субективността, която винаги съпътства оценяването основано на прогнози, той обогатява проявленията на прогнозните сценарии и по този начин дава един по-реалистичен поглед върху възможните сценарии. Въвеждането на Геометрично брауново движение (GBM) за продажбите и процес на Орнщайн-Уленбек (OU) за оперативната рентабилност осигурява гъвкавост и възможност за адаптация към различни икономически сектори.

Получените резултати също показват, че предложената методология съответства на емпирично наблюдаваните пазарни оценки. В частност, изчислените средни стойности на коефициентите EV/S и $EV/EBITDA$ са в съответствие с реалните пазарни нива, което потвърждава приложимостта на модела за реална бизнес оценка.

Въпреки предимствата си, моделът има и ограничения, които следва да бъдат взети предвид. Приемането на линейни зависимости между продажбите и оперативните разходи може да не отразява напълно реалните нелинейни ефекти в икономическата среда. Волатилността на продажбите и оперативната рентабилност се разглежда като нормално разпределена, но в действителност може да бъде асиметрична и зависима от външни фактори като пазарни шокове или регулаторни промени. Игнорирането на стратегически инвестиционни решения, които могат да имат дългосрочен ефект върху стойността на

предприятието, но не се проявяват директно в паричните потоци в краткосрочен план.

Преодоляването на тези ограничения изисква отказ от степента на редуциране и бъдещи изследвания, насочени към разширяване на модела там където е необходимо предвид конкретните поставени цели чрез въвеждане на допълнителни динамични фактори, като въздействието на икономически цикли върху продажбите и рентабилността, разширяване на модела с опционален анализ, който да отчита възможността за управленски решения в условия на несигурност.

Предложената методология има широк спектър от практически приложения, включително:

- финансово планиране и прогнозиране, при което мениджърите могат да оценят ефекта на различни сценарии за ръст на продажбите и оперативна рентабилност върху стойността на предприятието.

- Оценка на инвестиционни проекти, особено в случаи, когато инвестиционните разходи са ендогенна величина, зависеща от приходите и рентабилността на предприятието.

- Стратегически анализ, който да подпомогне управлението на рисковете и възможностите в динамична бизнес среда.

Въз основа на получените резултати можем да заключим, че стойността на предприятието не е просто функция на извършените инвестиции, а по-скоро резултат от способността на фирмата да генерира стабилни и растящи приходи при ефективно управление на рентабилността.

Предложената методология стъпва на класическите инвестиционни теории и предлага гъвкав и приложим инструмент за анализ на стойността на предприятията и инвестициите в реални активи. Въпреки някои ограничения, моделът може да бъде успешно използван както за финансов анализ и управленски решения, които търсят обогатен поглед върху оценката на стойността и бъдещите сценарии за развитие на едно

предприятие.

Това изследване може да бъде надградено с бъдещи опити, насочени към допълнително усъвършенстване на модела чрез въвеждане на по-реалистични и адекватни на действителността финансови зависимости, производствени и трансформационни функции, изследване на алтернативни сценарии посредством опционност и интегриране на макроикономически фактори в анализа на стойността на предприятията.

Използвана литература

1. Jorgenson, D. W. (1963). Capital theory and investment behavior. *American Economic Review, Papers and Proceedings*, 53, 247–259.

2. Brainard, W., & Tobin, J. (1963). Financial intermediaries and the effectiveness of monetary controls. *The American Economic Review*, 53(2), 383–400.

3. Brainard, W., & Tobin, J. (1968). Pitfalls in financial model building. *The American Economic Review*, 58(2), 99–122.

4. Tobin, J. (1969). A general equilibrium approach to monetary theory. *Journal of Money, Credit and Banking*, 1, 15–29.

5. Hayashi, F. (1982). Tobin's marginal and average q : A neoclassical interpretation. *Econometrica*, 50(1), 213–224.

6. Dixit, A. K., & Pindyck, R. S. (1994). *Investment under uncertainty*. Princeton, NJ: Princeton University Press.

7. Hayashi, F. (1982). Tobin's marginal and average q : A neoclassical interpretation. *Econometrica*, 50(1), 213–224.

8. Erickson, T., & Whited, T. (2000). Measurement error and the relationship between investment and Q . *Journal of Political Economy*, 108, 10278–1057.

9. Altı, A. (2003). How sensitive is investment to cash flow when financing is frictionless? *Journal of Finance*, 58(2), 707–722.

10. Sarastov, Z., Dimov, M., & Kamenarova, M. (2012). The Conte Marlo model. *Yearbook of the Mining and Geology University*, 55(IV),

Humanities and Economic Sciences.

11. Copeland, T., Koller, T., & Murrin, J. (1995). *Valuation: Measuring and managing the value of companies*. New York, NY: John Wiley & Sons.

12. Velev, V., Dimov, M., & Sarastov, Z. (2019). Determinants of corporate capital expenditures. *Management and Engineering, XVII International Scientific Conference, Technical University, Sofia*.

13. Li, J., & Zhang, W. (2025). The determinants of firm value: A panel data approach on the S&P 500. *Scientific Annals of Economics and Business*. Retrieved from <https://saeb.feaa.uaic.ro>

14. Chen, H., & Liu, X. (2023). The impact of digitalization on enterprise value creation: An empirical analysis. *Journal of Innovation & Knowledge*. Retrieved from <https://www.elsevier.es>

15. Rahman, F., & Setiawan, D. (2024). A systematic literature review: Determinants of company value in financial companies. *ResearchGate*. Retrieved from <https://www.researchgate.net>

16. Wang, Y. (2023). Research on the choice of enterprise value investing under the new environment: Case study. *ResearchGate*. Retrieved from <https://www.researchgate.net>

17. Morgan Stanley. (2024). Valuation multiples. *Morgan Stanley Investment Management*. Retrieved from <https://www.morganstanley.com>

Преглед на българската научна литература относно анализ на бюджетните отклонения в предприятието: концепции и инструментариум

Румен Домбашов*

Увод

Бюджетът е ключов инструмент за постигане на стратегическите организационни цели и управление на представянето на предприятието. Анализът на бюджета предоставя възможност за своевременно адаптиране на бюджетните показатели, като система от динамично променящи се целеви стойности, към динамично променящата се среда. В тази връзка измерването и анализа на бюджетните отклонения е неизменна част от бюджетното управление. От друга страна развитието на технологиите позволяват генериране на фактически данни в (почти) реално време. Именно това е съществено предизвикателство, което изисква изследване на концепциите и инструментариума за своевременно измерване и анализ на бюджетните отклонения.

Процедурата по анализ на бюджетните отклонения е част от бюджетния контролен процес, която обхваща: отчитане на резултатите от дейността на предприятието, определяне на бюджетните отклонения, анализ на отклоненията за отчетния период, оценяване на

дейността на централите за отговорности и реакция (Ламбовска, 2005).

Целта на тази статия е да се извърши систематичен преглед на българската научна литература, индексирани в базата данни Google Scholar, относно използваните концепции и инструментариум за анализ на бюджетните отклонения в предприятието, за периода 2010г. - 2024г. В методологическо отношение прегледът се основава на методологията PRISMA (Moher et al., 2009) и използва структуриран подход.

Формулиран е следният изследователски въпрос (ИВ):

ИВ Какви концепции и инструментариум са известни в българската научна литература за анализ на бюджетните отклонения в предприятието?

Статията е разработена в три части. Методологията на прегледа е представена в първата част. Втората описва систематизираните резултати и кратко описание. В третата част е направена кратка дискусия по поставения изследователски въпрос.

1. МЕТОДОЛОГИЯ НА ПРЕГЛЕДА

Търсенето в научната база данни Google Scholar в настоящата статия е проведено съгласно препоръките на Moher et al. (2009). Извършен е систематичен преглед на научни публикации на български език, за период 2010г. - 2024г. Съгласно предоставените възможности на тази база данни, са зададени следните фрази за разширено търсене:

- С всички думи: бюджетн* отклонени*
- С точната фраза: анализ
- С поне една от думите: методи, подходи,

инструментариум

В резултат на така зададените ограничения на търсене са открити 191 научни публикации. След преглед по резюме и съдържание са елиминирани записи, които не са свързани с темата на настоящия преглед, които са извън целта му и без отворен достъп. Наборът от използвани източници е сведен до тринадесет.

* гл. ас. д-р Румен Домбашов
УНСС, Катедра „Управление“

2. РЕЗУЛТАТИ

Резултатите от проведения систематичен преглед на българската научна литература относно използваните концепции и инструментариум за анализ на бюджетните отклонения в бюджетния контролен процес са следните:

Концепции за анализ на отклоненията на центровете на отговорности се откриват в четири източника: (Ламбовска, 2011), (Александров, 2020), (Илиев, 2021), (Йоловски, 2022);

Методика и модели за изграждане на система от показатели за бюджетен контрол: (Къделкова, 2012);

Два източника използват подходи: (Георгиев, 2015), (Димитрова, 2019).

Два източника разглеждат методи: (Къделкова, 2012), (Митев, 2008).

Една съвременна концепция, приложима за неопределена динамична среда, се основава на комплексен инструментариум, като управленската теория на измерването, теорията на размитите множества и теорията на размитата логика (Ламбовска, 2011). Авторския подход включва трансформация на бюджетните отклонения, представени с размити подмножества, в бюджетни отклонения, описани с размити числа (Ламбовска, 2011). Разглежданата концепция използва три лингвистични променливи: две входящи („характер на общо недопустимо отклонение на център на отговорности” и „значимост на общо недопустимо отклонение на център на отговорности”) и една резултативна („оценка за постиженията на център на отговорности”) (Ламбовска, 2011). Първата входяща променлива показва дали общото отклонението е благоприятно (желателно), или е неблагоприятно (нежелателно). Втората входяща променлива определя значимостта на общото недопустимо отклонение на центъра на отговорности. Според автора на разглежданата концепция, значимо отклонение в контекста на бюджетното управление е това отклонение, което представлява риск за постигане на годишните цели (Ламбовска, 2011).

Друга съвременна концепция е

контролингът, който анализира стойностни показатели в изградена информационна система, като дава обективна оценка за състоянието им и възможността за вземане на адекватни управленски решения, базирани на съвременни научни модели в условия на пандемия и неопределеност (Александров, 2020). Контролингът обединява в единна и цялостна концепция икономическия анализ, планирането, управленската отчетност и мениджмънта и е насочен към постигане на целите на всяка организация (Илиев, 2021). Според същия автор в основата на управлението на отклоненията е ABC (Activity-Based Costing) анализа, който представлява счетоводен метод, използван да конкретизира разходи за всяка дейност, която влиза в производство. В този смисъл контролинга е съвкупност от информационни, математически и организационни модели, чрез които се подпомага анализа и съвременното отстраняване на възникнали отклонения на фактическите от планираните резултати (Илиев, 2021).

В най-съвременните виждания, кайзен концепцията се разглежда като методика за установяване, изграждане и усъвършенстване на потоци на добавена стойност (Йоловски, 2022). "Кайзен" е японска философия за непрекъснато усъвършенстване, която се стреми към постоянно подобряване на процесите и намаляване на разходите. При съчетаване на принципите на тази концепция за постигане на по-ефективно управление на разходите и ABC (Activity-Based Costing) анализа, могат да проследяват източниците на отклонения в бюджета и да се предприемат стъпки за тяхното коригиране, като стремежът е към постоянно намаляване на разходите и подобряване на процесите.

Според някои български автори, анализът на отклоненията в дейността на предприятията е преди всичко анализ на факторни влияния. Моделът на системата от показатели за бюджетен контрол се основава на предварителна аналитична обработка на бюджетна и отчетна икономическа информация за дейността на предприятието, която обхваща съвкупност от методически правила и принципи, количествени методи (техники), алгоритми и процедури за изследване на

релевантни връзки и зависимости (Къделкова, 2012). Изборът на метод за анализ се обуславя от характера на изследваните показатели, определената структура на системата и прилаганият технологичен модел (Къделкова, 2012). Такива модели са:

А. Методът на верижните замествания, който измерва индивидуалното влияние на факторни показатели върху изменението на резултативния показател при наличие на аналитична зависимост между тях. Подходът на верижните замествания се свежда до построяване на факторни вериги, чрез последователно заместване на бюджетните стойности на участващите фактори с отчетните (Митев, 2008);

В. Методът на абсолютните разлики дава възможност да се следи изменението на отделните фактори, при неизменност на останалите.

С. Метод на хоризонталния и вертикалния анализ Хоризонталният анализ онагледява измененията в отделни бюджетни показатели, чрез построяване на аналитични таблици, в които абсолютните показатели се допълват с относителните изменения за бюджетния период. Вертикалният анализ проследява структурата на дейностите и представлява анализ на стойностите на основните показатели за бюджетния период.

Така описаните модели са адаптирани в последващите подходи, създавайки по-цялостна методологическа рамка. Един от тези подходи е модифицираният подход, според който анализът на бюджетните отклонения в дейността на предприятията би могъл да се разглежда също в контекста на анализ на факторни влияния. Според този подход, при анализа на отклоненията, към даден център на отговорност следва да се отнесат онези ключови фактори, върху които ръководството на центъра (предприятие, дейност или звено) може да оказва съществено влияние (Георгиев, 2015). Съгласно методологията на този подход, посредством IMP (Income multiplier profile) се измерва въздействието на отделни фактори върху финансовия резултат при константно относително изменение на всеки един от тях. При разработване на подхода се използват стандартизирани оперативен и спомагателни отчети (детайлни справки), основаващи се на

концепцията за анализ по центрове на отговорност. Необходимо е отчетът да се модифицира, като се въведе разграничаване на приходите и разходите по оперативни и неоперативни звена, съгласно концепцията за анализ по центрове на отговорност.

Друг такъв подход е подходът на анализ на отклоненията, фокусиран върху последващи управленски решения, който предполага по-подробен анализ на влиянието на различни отклонения между реални и бюджетни значения на бизнес параметрите върху крайния измерител на ефективността на бизнеса (Димитрова, 2019). Подходът се основава на метода на факторния анализ, който предполага изучаване влиянието на всеки отделен фактор върху резултативния показател. За целта е необходимо да се извърши многократно преизчисляване на бюджета за всеки отделно действащ фактор, при условие че този параметър е приел стойността, наблюдавана при фактическото изпълнение на бюджета.

При анализът на отклоненията в условия на неопределеност е характерно, че всички бюджетни параметри, подлежащи на отклонение (като цени, обеми, разходи, приходи и др.), се признават с неопределено значение и са зададени под формата на интервали на несигурност (с минимално и максимално значение на параметъра) (Димитрова, 2019). В този случай резултативната величина може да се оцени със статистическо моделиране на множеството входни параметри, като се конструира интервал на несигурност за крайната резултативна величина. На база на достатъчно големия брой „действителни“ (всъщност симулирани) стойности на получените параметри може да се вземе своевременно управленско решение. В условия на неопределеност, могат да се прилагат и методите на сравнителния анализ – позволяващ сравнения с конкурентни компании (Димитрова, 2019).

3. ДИСКУСИЯ

Анализът на бюджетните отклонения има за цел да се изяснят причините които са ги породили, за да се вземат своевременно управленски решения. Процедурата по анализ на бюджетните отклонения е част от бюджетния

контролен процес, която обхваща: отчитане на резултатите от дейността на предприятието, определяне на бюджетните отклонения, анализ на отклоненията за отчетния период, оценяване на дейността на центровете за отговорности и реакция (Ламбовска, 2005). Систематизираните по видове отклонения са продукт на процедурата по анализ на отклоненията (Ламбовска, 2005). Според същия автор дейностите от процедурата включват: разделяне на недопустимите отклонения на планови и оперативни; изследване на причините за недопустимите отклонения; отчитане на връзките между тях и акумулиране на бюджетните отклонения по видове и по центрове за отговорности (ЦО).

Според повечето автори, на анализ подлежат само значимите бюджетни отклонения. Значимостта се свързва с количествена оценка за величината и посоката на отклоненията от предварително дефинираните бюджети. Класифицирането на отклоненията на допустими и недопустими се базира на тяхната значимост. Оценката за тяхната значимост до голяма степен е субективна (Ламбовска, 2016).

От друга страна, от съществено значение е вземане на корективни управленски решения относно нежелателните отклонения. В тази връзка, когато са налице отклонения с неконтролируем характер, корективни действия трябва да са насочени към усъвършенстване на бюджетните процедури. При отклоненията с контролируем характер е необходимо да се изследват причините, които са ги предизвикали и да се предприемат корективни действия в рамките на центровете за отговорности (Димов, 2013).

Въпросът за методите, чрез които се изчисляват и респективно описват недопустимите отклонения, е изключително сложен. Най-общо методите се разделят на експертни и статистически (Ламбовска, 2016), като избора на методи зависи от редица ограничителни условия. Съгласно тази методика, избора на методи и разделянето на бюджетните отклоненията на планови и оперативни, се извършват от управленския консултант (контролер). Неговата дейност намира израз в три ключови направления - регистриране на отклоненията от плана, анализ

на тези отклонения, чрез използване на подходящ инструментариум и предоставяне на информация за вземането на своевременни управленски решения (Куртева, 2019).

Заклучение

В настоящата статия е извършен систематичен преглед на българската научна литература, индексирани в научната база данни Google Scholar, за периода 2010 г. - 2024 г., относно прилагания инструментариум за анализ на бюджетните отклонения в предприятието. В методологическо отношение е използван структуриран подход, основан на методологията PRISMA.

Резултатите от прегледа показват, че съвременните управленски теории относно анализа на бюджетните отклонения се базират на концепции като контролинг и концепция, базирана на инструменти от теорията на размитите множества и теорията на размитата логика. Относно разглежданите подходи, проучването показва, че анализът на отклоненията е преди всичко анализ на факторни влияния. Бюджетна методика изградена върху кайзен концепцията, също би могла да се прилага при анализа на бюджетните отклонения.

Настоящото изследване има теоретичен характер. Авторът на статията, споделя схващането, че е необходимо използвания инструментариум за анализ на бюджетните отклонения да се обвърже по-тясно със системите за управленски контрол в качеството им на комплексна информационна база на предприятието (Ангелова, 2022).

ИЗПОЛЗВАНА ЛИТЕРАТУРА:

1. Александров, Е. (2020). Финансовият контролинг в условията на криза. *Годишен алманах "Научни изследвания на докторанти"*, (16), 615-623.
2. Ангелова, А. (2022). Ролята и значението на системите за управленски контрол в съвременния свят. In *Икономиката на България и Европейския съюз: иновации и трансформация: Седемнадесета международна научна конференция на*

младите учени: Сборник с доклади (pp. 236-244). Университет за национално и световно стопанство (УНСС).

3. Георгиев, Д. К. (2015). Изготвяне на система от профили на мултипликаторите на финансовия резултат в хотелиерството. *Електронно списание „Диалог“*, (1), 27-43

4. Димитрова, Р. (2019). Контрол върху изпълнението на бюджета на предприятието. *Годишник Икономика и бизнес*, 4(1), 89-100.

5. Димов, С. (2013). Съвременни аспекти на бюджетирането на бъдещи финансови потоци (теоретични подходи и емпирично изследване). *Годишник на Бургаски свободен университет*, 29(1), 74-103.

6. Илиев, П. (2021). Контролингът в управлението на финансовия сектор.

7. Йоловски, Дж. (2022) Кайзен концепцията като основа за съвременна бюджетна методика. In *Икономиката на България и Европейския съюз: финанси, счетоводство, финансов контрол* (pp. 372-386). Университет за национално и световно стопанство (УНСС).

8. Куртева, Г. (2019). Специфика и значимост на длъжността „Контролер“ в съвременно предприятие, *Годишник на Бургаски свободен университет*, 40(1), 156-170.

9. Къделкова, Хр. (2012). Модел и методика за изграждане на система от показатели за бюджетен контрол в производствено предприятие. *Икономика и управление*, 8(2), 79-87.

10. Ламбовска, М. (2005). Субекти на бюджетния контролен процес на организацията, *Управление и устойчиво развитие* 3-4(13), 184-189.

11. Ламбовска, М. (2011). Оценяване на постиженията на центровете на отговорности в организацията (Performance Evaluation of Responsibility Centres within the Organization). *Research Papers of University of National and World Economy (Научни трудове на Университет за национално и световно стопанство)*, (1), 143-203.

12. Ламбовска, М. (2011). Концепция за оценяване на постиженията в бюджетния контрол (A Conception for Performance Evaluation in Budgetary Management. *Economic Alternatives Journal*, (1), 44-57.

13. Ламбовска, М. (2016). Основни принципи за оценяване в бюджетния контрол на организацията (Basic Principles of Evaluation in Budgetary Control of the Organization). *Mechanics, Transport, Communications Journal*, 14(1).

14. Митев, В. (2008). Методът на верижните замествания – практическо приложение във финансово-стопанския анализ, предимства и недостатъци, *Годишник на МГУ „Св. Иван Рилски*, 51.

15. Moher, D., Liberati, A., Tetzlaff, J., Altman, D. G., Altman, D., Antes, G., & Clark, J. (2009). Preferred reporting items for systematic reviews and meta_analyses: the PRISMA statement (Chinese edition). *Journal of Chinese Integrative Medicine*, 7(9), 889-896.